

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMAN SAİB EFENDİ’NİN
COĞRAFYA-İ KİT’A-İ
AFRİKA ADLI ESERİNİN TRANSKRİBİ**

HAZIRLAYAN
FATİH KARAASLAN
2501110959

TEZ DANIŞMANI
DOÇ.DR. İLYAS TOPSAKAL

İSTANBUL 2015

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Fatih KARAASLAN** Numarası : **2501110959**
Anabilim Dalı : **İslam Tarihi ve Sanatları** Danışman Öğretim Üyesi : **Doç.Dr İlyas TOPSAKAL**
Tez Savunma Tarihi : **22/05/2015** Tez Savunma Saati : **14:00**
Tez Başlığı : **Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi.**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof.Dr. Ömer AYDIN		Kabul
2- Prof.Dr. Okan YEŞİLOT		Kabul
3- Doç.Dr. İlyas TOPSAKAL		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç.Dr. Nurettin GEMİCİ		
2- Yrd.Doç.Dr.Osman AYDINLI		

ÖZ

OSMAN SAİB EFENDİ’NİN COĞRAFYA-İ KİT’A-İ AFRİKA ADLI ESERİNİN TRANSKRİBİ

Fatih KARAASLAN

Ülkemizde Afrika kıtasıyla ilgili eserlerin az olduğu, buna paralel olarak akademik ve bilimsel çalışmaların eksik olduğu bilinmektedir. Bu düşünceden hareketle Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi’nin Fransızca bir eserden çevirdiği *Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika* adlı risalenin transkripsiyonunu yaparak, eserin içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunduk ve elyazma ile matbu nüsha arasındaki farkları göstermeye çalıştık.

Mütercim olan Osman Sâib Efendi’nin, *Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika* adıyla tercüme etmiş olduğu bu eser, mütercim tarafından öğrencilerine derslerinde okutulmuştur.

Eser, 19. yüzyıl Afrika kıtasını coğrafi, tarihi, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik açıdan ülke ülke tanıtmaktadır. Fakat eserde, bazı ülkeler hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilirken, kimi ülkeler hakkında ayrıntıya girilmeyip kısaca tanıtılmıştır. Eserin mütercimi, Afrika kıtasındaki ülkeleri, şehirleri, kabileleri, nehirleri, hayvanları, ticaret biçimleri, tarihi yapıları, hayat biçimleri, geçim kaynakları gibi pek çok konuyu açıklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıt’a-i Afrika, Coğrafya, Osman Sâib, Afrika, Adriano Balbi

ABSTRACT

TRANSCRIPTION OF OSMAN SÂİB EFENDİ'S COĞRAFYA-I KIT'A-I AFRIKA

Fatih KARAASLAN

It is acknowledged that works on Africa are pretty rare and academic studies on this are quite lacking in our country. Upon this, an edition of the treatise “Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika” of Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi has been completed in this study. Also, it has been attempted an evaluation of its contents and a critical analysis to demonstrate the differences between the manuscript and the printed edition of it.

Osman Sâib Efendi, who is a translator as well, taught this book to his student as a course book for his lectures.

Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika speaks about the continent of Africa’s geography, history, culture, socio-economy and politics state after state. However, while some states were introduced in detail, some others were mentioned very briefly. The author explains many issues about the continent such as countries, cities, trade modes, historical sites, life standards and sources of income and so on.

Keywords: Kıt’a-i Afrika, Coğrafya, Osman Sâib, Africa, Adriano Balbi

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. ÖNEM	1
2. AMAÇ	1
3. YÖNTEM	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
AFRİKA (COĞRAFYA VE TARİH).....	3
A. COĞRAFYA.....	3
B. TARİH.....	4
İKİNCİ BÖLÜM	11
COĞRAFYA-İ KIT'A-İ AFRİKA'NIN	11
YAZARI VE MÜTERCİMİ	11
I. YAZAR ADRIEN (ADRIANO) BALBİ	11
II. MÜTERCİM OSMAN SÂİB EFENDİ	11
1. HAYATI	11
2. EĞİTİMİ	12
3. ESERLERİ	14
4. COĞRAFYA-İ KIT'A-İ AFRİKA.....	15
a. Yazma Nüshanın Fiziki Durumu	15
b. Matbu Nüsha	16
c. Elyazma Nüsha İle Matbu Nüsha Arasındaki Farklar	17
d. Risâlenin İçeriği	20
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	25
METİN TRANSKRİPSİYONU.....	25
COĞRAFYA-İ KIT'A-İ AFRİKA.....	25
[MUKADDİME]	25
AFRİKA KIT'ASININ USUL-İ POLİTİKAYA DAİR AHVÂL-İ COĞRAFİYYESİ BEYÂNINDADIR.....	29
NÂHIYE-İ NİL TABİR EYLEDİKLERİ KIT'ANIN TARİFİDİR	34
DİYÂR-I HABEŞ TARİFİNDEDİR.....	35
BAHR-İ EBYAZ MEMÂLİKİ TARİFİNDEDİR.....	36
NÛBE ÜLKESİ TARİFİNDEDİR	37
İKLİM-İ MISIR TARİFİNDEDİR.....	38
MISIR-I A'LÂ YANİ SAİD KIT'ASINDA KÂİN BAZI BİLÂD TARİFİNDEDİR	41
NÂHIYE-İ MAĞRİB TARİFİNDEDİR	47
TRABLUSGARİB MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR	48

TUNUS MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR	49
CEZÂİR MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR	51
MAROK DEVLETİ YANI FAS PADİŞAHLIĞI TARİFİNDEDİR.....	51
BİLADÜ'L-CERİD VE SAHÂRÂ'NIN TARİFİNDEDİR	53
ZENCİSTAN YANI NÂHIYE-İ ZENCİYAN TABİR OLUNAN MEMÂLİK TARİFİNDEDİR ..	54
ZENCİSTAN-I GARBİ TARİFİNDEDİR.....	59
ZENCİSTAN-I SEVÂHİL TARİFİNDEDİR	60
ZENCİSTAN-I CENÛBİ TARİFİNDEDİR	61
NÂHIYE-İ AFRİKA-İ CENÛBİ TARİFİNDEDİR.....	61
NÂHIYE-İ AFRİKA-İ ŞARKÎ TARİFİNDEDİR.....	62
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	69
EKLER	72
Ek-1: ESERİN FRANSIZCA ASLINDAN ÖRNEK METİNLER	73
Ek-2: ESERİN OSMANLICA ELYAZMA TERCÜMESİ	83

ÖNSÖZ

Afrika kıtası, İslam'ın yayıldığı bölgelerden olması nedeniyle tarihin her döneminde müslümanların ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin de Afrika ile, en azından bazı bölgeleriyle çeşitli münasebetleri olmuştur. Afrika'nın Osmanlı topraklarına nispeten uzak olması sebebiyle, Afrika ile münasebetler yakın coğrafyada yer alan ülkelere göre daha azdır. Buna rağmen Osmanlı'nın Afrika'ya ilgisiz kaldığı söylenemez. Özellikle eğitim alanında tarih ve coğrafya derslerinde Afrika ile ilgili bilgilere yer verilmesi bunun en önemli göstergesidir. Ayrıca Afrika konusunda yazılan ya da tercüme edilen eserler buna ilave edilebilir. Çalışmamıza konu olan Müneccimzâde Osman Sâib Efendi'nin *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika* adlı eseri de bu cümledendir. Bu eser, Osman Sâib Efendi'nin İtalyan asıllı Fransız yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin *Abrege de Geographie* adlı eserinin Afrika bölümünün çevirisidir.

Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika, 19. yüzyıl Afrika kıtasının coğrafyasını, tarihini, kültürünü, ekonomik özelliklerini muhtasar olarak ele alan bir eserdir. Eserde Afrika, öncelikle coğrafi özellikleri bakımından inceleme konusu edilmiş, daha sonra 19. yüzyılda Afrika'da bulunan memleketler, ülkeler ve topluluklar incelenmiştir. Eserde yer yer ayrıntılı bilgiler verilmiş olmakla birlikte, bazı kısımlar özet olarak geçilmiştir. Bu sayede Afrika kıtasının tanınmasına katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, risalenin önemi, amacı ve yöntemi, birinci bölümde Afrika'nın coğrafi konumu ve tarihi konularında bilgiler sunduktan sonra, ikinci bölümde yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin ve mütercim Osman Sâib Efendi'nin hayatı, eğitimi, eserleri, yaşadığı çevre ve ilmi münasebetleri aktarılmaya çalışılmış, çok fazla ayrıntıya girilmemeye özen gösterilmiştir. Aynı zamanda eserin içerik olarak değerlendirmesi yapılmış, bu konudaki farklı fikir ve mülâhazalar da yer yer işlenerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Eserin fiziki durumu, üslup özellikleri ve elyazma ile matbu nüshası arasındaki farkları gösterdik. Çalışmamızın omurgası niteliğindeki üçüncü bölümünde, Osmanlıca olan eserin günümüz Türkçesine transkripsiyonu yapılmıştır. Metin tesis edilirken, eserin Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan elyazma orjinal

nüshası esas alınmıştır. Esas aldığımız nüshanın varak numarasını, transkripsiyonu yaptığımız kısmın sayfa başında vermek suretiyle, orjinal yazma-metin ile transkripsiyon arasında yapılacak olan karşılaştırmada kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlıca transkripsiyon kurallarına riayet edilmiş, orjinal tabir, yer, şahıs isimleri olduğu gibi metne aktarılarak eserin orjinalliği korunmaya çalışılmıştır.

Metnin yazılmasında basit bir transkribe kullanılmış, tarafımızdan yapılan düzeltme ve ilaveler köşeli parantez [] işâreti ile belirtilmiştir. Eserin dil ve üslup özelliklerine mümkün olduğunca sâdık kalınmış, rahat anlaşılması için de metne nokta, virgül gibi noktalama işaretleri konulmuş; konuşma ve alıntılar tırnak “...” içinde verilmiş, doğru okunmasında tereddüt olan kelimelerin sonuna soru işareti konulmuştur.

Gerek ders dönemimde gerekse tez dönemimdeki çalışma sürecinde sabrı ile hiçbir yardımı benden esirgemeyen, her zaman engin bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım, tezimin tamamlanması noktasında bana destek olan, beni devamlı motive eden sayın hocam, tez danışmanım Doç. Dr. İlyas Topsakal’a; tez çalışmalarım esnasında malumatından ve teknik desteğinden yararlandığım hocam Prof. Dr. Ömer AYDIN ve M. Yuşa YAŞAR’a; çalışmalarım esnasında yapıcı tenkitleriyle görüş ve önerilerini benimle paylaşan değerli hocam Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ ve Muhammed TANDOĞAN’a; çalışmamın tashihlerinin yapılmasında bana çok yardımcı olan Mükremin ERDOĞAN’a; maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen çok değerli eşime, aileme müteşekkir olduğumu ifade eder, minnettarlığımı iletmeyi bir borç bilirim.

Fatih KARAASLAN

İzmit, 2015

KISALTMALAR

a : Elyazma eserlerde sayfanın birinci yüzü

b : Elyazma eserlerde sayfanın ikinci yüzü

a.g.e : Adı geçen eser

c : Cilt

DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

s : Sayfa

ö : Ölümü

vd : Ve diğerleri

yy : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Önem

Ülkemizde özellikle Afrika kıtasıyla ilgili tarihi ve coğrafi çalışmalar oldukça azdır. Afrika kıtasının daha iyi anlaşılmasına ve Afrika'nın aslında Türkiye'ye ve Müslümanlara yabancı bir kıta olmadığına görülmesine ihtiyaç vardır. Tarih boyunca dini, siyasi ve kültürel ilişkilere sahip olduğumuz Afrika coğrafyası ile geçmişte ve günümüzde aramızdaki köprülerin tekrardan kurulmaya başlanmasına, Afrika'nın sömürgeci güçlerin faydalandığı bir sömürü coğrafyası olarak değil, kültür zenginliğinin olduğu bir medeniyetler coğrafyası olarak tanınmasına ve tanıtılmasına ihtiyacı vardır. Bu meyanda Afrika ve Afrika kıtasına yönelik çalışmaların, akademik araştırmaların ilgi ve öneminin gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu ihtiyaç ve öneme binaen Afrika coğrafyasıyla ilgili Osmanlı Devleti döneminde yapılan araştırma ve çalışmaların günümüze kazandırılması önem arz etmektedir.

2. Amaç

Afrika üzerine araştırmaların yeterince istenen seviyeye gelmediği görülse de günümüzde akademik çalışmalar artmaktadır. Kıtaya olan dini, kültürel, ekonomik bağların tekrar kurulması için bölgenin tanınmasına ve tanıtılmasına olan ihtiyaçtan dolayı, Afrika'yı coğrafi, ekonomik, kültürel ve fiziki anlamıyla tanıtan eserimizle bir nebze de olsa bu alandaki boşluğu doldurmayı amaçladık.

Aynı zamanda kıtaya coğrafi, tarihi ve kültürel anlamda irtibatın kurulması için farklı kaynaklardan araştırılmaya ihtiyaç olduğundan bu alana bir ilgi de oluşturmayı amaç edindik.

3. Yöntem

Risalemize başlarken öncelikle Afrika kıtasını coğrafi ve tarihi açıdan ele aldık. Sonra yazar ve müellifimizin hayatı, ailesi ve eserleri incelenmiştir. Sonra eserin metin bölümü değerlendirilmiş ve nüsha farklılıkları incelenmiştir. Risalemizin metin kısmının yazılmasında aslına uygun bir şekilde basit bir transkribe

kullanılmış, tarafımızdan yapılan düzeltme ve ilaveler köşeli parantez “[]” işâreti ile belirtilmiştir. Transkribe yaparken metinde olması gerektiği halde yanlış noktalanan harfler tarafımızdan düzeltilerek dipnotlarda gösterilmiş, bu suretle de eserin anlaşılabilirliği sağlanmak istenmiştir. Eserin dil ve üslup özelliklerine mümkün olduğunca sâdık kalınmış, rahat anlaşılması için de metne nokta, virgül gibi noktalama işaretleri konulmuş; konuşma ve alıntılar tırnak “...” içinde verilmiş, risalede özellikle Afrika’daki yerel ve özel isimlerin yoğun bir şekilde geçmesinden dolayı doğru okunmasında tereddüt olan kelimelerin sonuna soru işareti konulmuştur.

Mütercimin varakların sağ ve sol tarafına yazdığı ilave notlar sayfa altında dipnot şeklinde verilmiştir. Metnin orjinal elyazmasında varak numaraları, varakların sol üst tarafında bulunmaktadır. Metnin transkribinde varağın ön yüzüne a, arka yüzüne b olacak şekilde kodlama yapılmış ve bu kodlamalar köşeli parantez içinde yer verilmiştir. Risalenin orjinali ekler bölümünde tıpkıbasım şeklinde verilerek metnin aslından karşılaştırmak isteyenlere bir kolaylık sağlanmak istenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFRİKA (COĞRAFYA VE TARİH)

A. COĞRAFYA

Afrika, yeryüzünün ikinci büyük kıtası olup 30.365.700 km²'lik yüzölçümüyle yeryüzündeki kara alanlarının beşte birini oluşturur. Kuzeyde Akdeniz, batıda Atlas Okyanusu, doğuda Kızıldeniz ve Hint Okyanusuyla güneydeyse Atlas ve Hint Okyanuslarının birleştiği sularla çevrilidir. Uzunluğu kuzey-güney yönünde 8.000 km, genişliği doğu-batı yönünde 7400 km'dir. Avrupa kıtasından Cebelitarık Boğazıyla, Asya kıtasından da Arabistan Yarımadasının güneybatı ucundaki Babü'l-Mendep Boğazıyla ayrılır.¹ En kuzey noktası Tunus'da Beyaz Burun, en güney noktası Güney Afrika Cumhuriyetinde İğne Burnu, en batıya doğru en çıkık ucu Senegal'de Yeşil Burun, en doğu ucu Somali'de Ras Hafin Burnu'dur.²

Sıcak bir kıta olan Afrika, hem dünyanın en büyük çölüne, hem de bütün yıl yağış alan bölgeleri kapsar.³ Ekvator her ne kadar kıtanın hemen hemen ortasından geçerse de topraklarının yaklaşık 2/3'ü ekvatorun kuzeyinde ve 4/5'i tropikal kuşakta yer alır. Ekvator boyunca genişliği kıtanın kuzey bölümündeki doğu-batı genişliğinin yarısından azdır ve güneye gittikçe daha da daralır. Afrika, genel çizgileri ile bir plato görünümündedir ve zaman zaman denizin istilâsına uğramış bulunan daha alçak kuzey kısmı bir yana bırakılırsa, Prekambriyen devir'den beri olduğu gibi kalmıştır. Bu devre ait temel arazi daha çok metamorfik bir özellik gösterir ve içerisinde çeşitli devirlerin granit intrüzyonlarına ve temel üzerinde, çoğunun denizle ilgisi bulunmayan tortul tabakalara rastlanır. Afrika'nın yapı bakımından Güney Amerika, Hindistan, Avustralya ve Güney Kutup kıtası ile benzerlik göstermesi, ilim adamlarını, eskiden mevcut büyük bir kıtanın (Gondwana) sonradan denizlerle

¹ Bkz. Cevat Rüştü Gürsoy, "Afrika" (Fizikî ve Beşerî Coğrafya), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 413; Heyet, "Afrika", **AnaBritannica (Genel Kültür Ansiklopedisi)**, C.I, s. 127.

² Heyet, "Afrika", **Artel Ülkeler ve Coğrafya Ansiklopedisi**, C.I, s. 54; Cevat Rüştü Gürsoy, "Afrika (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 413.

³ Heyet, "Afrika" **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C.I, s. 128.

ayrılmış bir parçası olduğu düşüncesine sevketmiştir. Arabistan yarımadası da yapı bakımından Afrika'nın parçası kabul edilmiştir.⁴

B. TARİH

İslâm Öncesi

Afrika'nın Akdeniz kıyıları, tarihî devirlere Nil vadisinde Mısır medeniyeti ile milâttan önce I. binyılda Fenikeliler'le Yunanlılar tarafından tanınmaya ve kolonize edilmeye başlamıştır. Bugünkü Tunus şehri civarında milâttan önce 814 yılında kurulmuş olan Fenike kolonisi Kartaca, yüzyıllarca parlak bir ticaret merkezi olmuş ve bu durum milâttan önce II. yüzyılda başlayan Roma hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Kartacalılar daha çok deniz ticaretiyle uğraştıklarından kıtanın içleriyle ilgilenmemişlerdir. İlk Yunan kolonisi ise milâttan önce VII. yüzyılda Kyrenika'da kuruldu. Kartacalılar'la Yunanlılar arasında sınır anlaşmazlıkları sebebiyle çıkan savaşların yüzyıllarca devam ettiği bilinmektedir. Milâttan önce 300 yıllarında üstünlüğü ele geçiren Kartacalılar bu defa da Roma ile karşı karşıya geldiler. Kartacalılar'ın III. Pön Savaşı sonunda (m. ö. 146) yenilmeleri üzerine, Kuzey Afrika kıyıları Romalılar'ın eline geçmiş ve kurulan on dokuz yeni koloni ile imparatorluğun en önemli eyaletlerinden biri haline getirilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla (395), bugünkü Libya'nın ortasından geçen kuzey-güney doğrultusundaki bir çizginin batısında kalan topraklar Batı Roma'ya, doğusunda kalan topraklar da Doğu Roma'ya (Bizans) bağlanmıştır. Batı Roma'nın Afrika eyaleti, V. yüzyılda İspanya'dan Afrika'ya geçen Vandallar, daha sonra da VI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir.

İslâmî Devir

Afrika'nın İslâmiyet'le ilk tanışması Birinci ve İkinci Habeşistan hicretleriyle (615, 616) olmuştur. Hz. Ömer döneminde (644) Amr b. Âs tarafından kıtanın kuzey kısımları ve Mısır'ın fethedilmiştir.⁵ Mısır'ın fethinden sonra güneydeki Nûbe ile münasebet kuruldu. Hz. Osman devrinde (644-656) fethedilen Kuzey Afrika Mısır vilâyetine bağlandı ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh Mısır'a vali tayin edildi.

⁴ Cevat Rüştü Gürsoy, "Afrika (Fizîkî ve Beşerî Coğrafya)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s. 413.

⁵ Heyet, "Afrika"(Tarih), **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, C.I, 1993, s. 188.

Muâviye b. Ebû Süfyân devrinde (661-680) Ukbe b. Nâfi‘in Kuzey Afrika’ya yaptığı yeni seferler neticesinde Berberîler İslâm’a girmeye başladılar. Kuzey Afrika valiliğine Ukbe b. Nâfi‘ getirildi. Emevî Halifesi Velîd b. Abdûlmelik devrinde (705-715) Mûsâ b. Nusayr Kuzey Afrika valisi oldu ve kumandanı Târık b. Ziyâd Tanca’ya kadar gitti. Bu fetihlerle bütün Kuzey Afrika Bizans egemenliğinden çıkıp İslâm hâkimiyetine girdi. Hilâfetin Abbâsîler’e geçmesinden sonra, uzak bölgelerdeki toprakların üzerlerinde merkezî idareden koparak bağımsız devletler kurulmaya başladığı dönemde Tunus’ta Ağlebîler (800-909), Fas’ta İdrîsîler (788-985), Mısır’da sırasıyla Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969) ve Fâtımîler (909-1171) hüküm sürdüler. Fâtımîler bir ara bütün Kuzey Afrika’yı birleştirdilerse de bu pek uzun sürmedi. Aynı asırlarda Batı Afrika’da Büyük Sahra’da yaşayan Berberî kabilelerinin aracılığıyla İslâmiyet’i kabul eden zencilerin Mandi grubu tarafından Gana’da Soninke (XIII. yüzyıl), Mali’de Mandingo (XIII-XIV. yüzyıl) ve Senegal’de Songay (800-1592) devletleri kuruldu. Orta Afrika’da ise Sahralılar Kanem (XIII-XIV. yüzyıl) ve Hevsâ (XVI. yüzyıl) devletlerini kurdular. Mısır’da Fâtımîler’in yerini Eyyûbî Devleti (Mısır hâkimiyeti 1171-1250) alırken Kuzey Afrika’da Murâbîtlar Devleti (1056-1147) doğdu ve hâkimiyetini İspanya’ya kadar genişletti. Sonraları Murâbîtlar’ın yerini daha çok Fas, Cezayir, Tunus ve Libya üzerinde hâkimiyet kuran Muvahhidler (1130-1269) aldı. 1230’larda Batı Afrika’da çağının en müreffeh devleti olan Mali İmparatorluğu kuruldu. Muvahhidler’in yerini Fas’ta Merînîler (1195-1470), Cezayir’de Abdülvâdîler (1235-1550), Tunus’ta Hafsîler (1228-1574) alırken Mısır’da da Eyyûbîler’in yerine Memlûkler geçti (1250-1517).⁶

Osmanlılar’ın Afrika’ya ulaşmaları XVI. yüzyılda gerçekleşti. 1517’de Mısır’ın fethedilmesiyle de Memlûk dönemi sona erdi. Ayrıca Türk denizcileri Oruç, Hızır (Barbaros) ve İshak kardeşler 1516’da Cezayir’i İspanyollar’dan alarak tekrar İslâm hâkimiyetine soktular. Barbaros’un Osmanlı hizmetine kabul edilmesiyle Cezayir (1520), daha sonra Tunus (1534) ve Trablusgarp (1551) Osmanlı hâkimiyetine girdi. Böylece Kuzey Afrika tarihi bakımından yeni bir dönem başladı. Avrupalılar’ın Ümit Burnu’nu dolaşp Hint Okyanusu’na çıkarak Hindistan’a

⁶ Davut Dursun, “Afrika (Tarih)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 418-419.

varmalarının oluşturduğu tehdit karşısında, Osmanlı Devleti bu güçlerle gerek Okyanus'ta gerek Afrika kıtasında mücadeleye başladı. Bu münasebetle Kanûnî Sultan Süleyman devrinde IV. Hint seferi sırasında Habeşistan fethedilerek Habeş eyaleti kuruldu (1554-1560). Kızıldeniz'deki Osmanlı faaliyetleri, Hindistan seferi için hazırlanan donanmanın Süveyş'ten kalkarak Sevâkin'e çıkarma yapması ve burada ileri bir deniz üssü kurmasıyla başladı ve gelişti. Kızıldeniz sahilleri ve Habeşistan üzerinde tam kontrol sağlanarak Zeyla'da yeni bir deniz üssü kuruldu. Osmanlı Devleti'ni Asya ve Avrupa'da uğraştırmakta olan meseleler, merkeze uzak kalan bu bölgelerde yeni teşebbüslere geçilmesine fırsat vermedi.⁷

Sömürgecilik Öncesinde Afrika

Avrupalılar'ın daha çok ekonomik amaçlarla Afrika kıtasına ilgi göstermelerinin tarihi XV. yüzyılın başlarına kadar gider. Bu yüzyılda, Hindistan'dan Avrupa'ya ulaşan İpek yolu ile diğer ülkelerarası ticaret yollarının karada güçlü İslâm devletleri, denizde de Venedikliler tarafından kontrol altında tutulması, Avrupa'nın en kuvvetli deniz gücüne sahip olan Portekizliler'i güneye doğru inmeye sevketti. Portekizliler önce, Sahra'dan gelen ticaret yollarının son bulduğu Fas'ın işlek limanları Sebte (Ceuta), Tanca ve Agadir'i ele geçirip buralara hâkim oldular. Altın, baharat ve köle peşinde koşan Portekizliler, Afrika'nın Atlantik sahillerinden güneye doğru inmeye devam ederek Yeşil Burun ve Beyaz Burun adalarına ulaştılar. Önce Altın Kıyısı'na, buradan da Angola'ya ulaşmalarından (1484) sonra Bartolomeu Dias, Ümit Burnu'ndan dolaşarak Doğu Afrika kıyılarına vardı (1488). Baharat yolunun başlangıcını bulmak ve yeni topraklardan değerli madenleri ülkelere taşımak amacıyla olan Portekizli denizciler, Doğu Afrika'da Zambezi nehri ağzında, Batı Afrika'da da Angola kıyılarında, Gine körfezi, Sierra Leone ve Senegal sahillerinde üsler ve antrepolar kurdular. Afrika kıyılarına ilk ulaşan Portekizliler'i İspanyollar takip ettiler ve Batı Afrika kıyılarında bulunan Sao Tome, Fernando Po gibi bazı adaları ele geçirip deniz ticaretinde birer üs ve depo olarak kullanmaya başladılar. XVII. yüzyılda İspanya'nın egemenliğine giren Portekizliler'in Afrika'daki üstünlükleri giderek zayıfladı.⁸

⁷ Davut Dursun, "Afrika (Tarih)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 419.

⁸ Dursun, **a.g.e.**, s. 419.

Ekonomik, stratejik ve ticarî amaçlarla Afrika kıyılarına yerleşen ve buralarda üsler, çiftlikler ve koloniler kuran Portekizliler’le İngiliz, Fransız ve Hollandalılar arasında XVII. yüzyılın başından itibaren rekabet başladı. Batı Afrika’dan Lizbon’a her yıl ortalama 700 kg. altın ve 10.000 kadar köle getirilmesi, diğer Avrupa ülkelerinin ticarî ve emperyalist duygularını tahrik etti. Avrupa’nın büyük ülkeleri Hindistan ticareti amacıyla özel şirketler kurup Afrika’nın sömürgeleştirilmesi hareketine katıldılar.

Avrupalılar’ın Afrika kıyılarına yerleşmeleri zorla ya da çeşitli antlaşmalarla oldu. Batı, Güney ve Doğu Afrika kıyılarında Avrupalılar’ın yerleşmelerine karşı koyan yerliler, şiddetle ve kanlı biçimde etkisiz hale getirildiler.

İlk dönemlerdeki canlılığını giderek kaybeden altın ticaretinin yerini XVII-XVIII. yüzyıllarda fildişi, baharat, palmiye yağı ve özellikle köle ticareti aldı. Sömürgeciler kıyılarda kurdukları tarım işletmelerinde köleleştirdikleri yerlileri çalıştırdıkları gibi, Amerika kıtasındaki geniş çiftliklerden ve Avrupa’nın çeşitli şehirlerinden gelen köle taleplerine de cevap verdiler. Batı ve Güneybatı Afrika kıyılarında, özellikle “köle kıyısı” adıyla da anılmaya başlayan Nijer nehri ağzı, Luanda ve Altın Kıyısı gibi sahil bölgelerinde köle pazarları kurularak Uida, Porto Novo ve Badagri gibi önem kazanan limanlardan Amerika ve Avrupa’ya köle yüklü gemiler gönderilmeye başlandı. Portekizliler’in elinde bulunan Angola kıyılarında da önemli köle pazarları kurulmuştu. Zaire (Kongo) nehri deltası, Luanda, Benguela önemli köle pazarlarıydı. Ayrıca Güney ve Doğu Afrika’da Zambezi nehir deltası, Mozambik kıyılarında Kilve (Kilwa) ve Okyanus’taki adalarda köle pazarları vardı. XVII-XVIII. yüzyıllarda kurulan Hollanda, İngiliz, Fransız, Danimarka ve İsveç şirketlerinin en önemli faaliyeti köle ticareti olmuş ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu ticaret, Afrika’nın demografik ve sosyal yapısını altüst ederken sömürgeci Batılılar’ın bu yolla zenginleşmelerine de imkân sağlamıştır. Afrika’dan götürülen köle sayısı kesin olarak tesbit edilememekle beraber bu sayının taşıma ve avlanma sırasında ölenlerle birlikte otuz milyona yakın olduğu tahmin edilmektedir.⁹

Kıtanın Paylaşılması ve Sömürgeleştirilmesi

⁹ Davut Dursun, “Afrika (Tarih)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 419-420.

Uzun yıllar köle, değerli maden, baharat ve palmye yağı ticaretiyle uğraşan Avrupalılar, Afrika'nın iç kısımlarına ilgi duymamış, sadece kıyı bölgelerinde kurdukları üslerle depo ve çiftliklere hâkim olmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nin sivil savaş (1861-1864) sonunda köleliği bütün ülkeden kaldırıp köleleri tamamen serbest bırakması ve Batı Avrupa'da köle ticaretine karşı gelişen kamuoyunun da tesiri ile, yarım asır kadar süren siyasî tartışmalardan sonra Fransa'da (1848), Portekiz'de (1858), Hollanda'da (1863), İngiltere'de (1867) ve diğer Avrupa devletlerinde köle ticaretini yasaklayan kanunlar çıkarılması, Batılılar'ın dikkatlerini giderek gerileyen köle ticaretinin ardından tamamen Afrika'nın iç bölgelerine çevirdi. Kıtanın içlerine doğru düzenlenen ve dış görünüşleri dinî veya ilmî hüviyet taşıyan keşif seferlerini, toprakların emperyalist genişleme amacıyla paylaşılması ve sömürge haline getirilmesi takip etti.¹⁰

Bu keşif gezileri ve Afrika'nın iç bölgeleriyle ilgili olarak elde edilen bilgiler Batı'da büyük ilgi gördü. Kilisenin desteğiyle misyonerler, seyyahların arkasından derhal Afrika'nın her tarafına dağıldılar. Güney ve Doğu Afrika Protestan, Orta ve Batı Afrika ise Cizvit ve Katolik misyonerlerin faaliyet alanı haline geldi.

XIX. yüzyıl Avrupa'nın hızla sanayileşme faaliyetine girdiği ve bundan dolayı da ucuz ham madde kaynaklarına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir devir olmuş, ayrıca sanayileşme ile birlikte artan üretim de kısa zamanda doyum noktasına ulaşan Avrupa pazarlarının yerine yeni pazarların bulunmasını mecburi hale getirmiştir. Ucuz ham madde temini ve yeni tüketim pazarları bulma ihtiyacı, Avrupa ülkelerini Afrika'yı, Güney Asya'yı, Orta ve Güney Amerika'yı ve uygun buldukları diğer yerleri sömürgeleştirmeye itmiş ve bunun sonucunda Afrika hızla ele geçirilerek paylaşılmıştır. XIX. yüzyıl ortalarına kadar kıtanın kıyıları boyunca sağlam ticaret merkezleri ve çiftlikler kurmakla yetinen İspanyollar, Fransızlar, İngilizler ve Portekizliler yerleşmiş oldukları kıyıların arka bölgelerinin de (hinterland) kendi egemenliklerinde olduğunu iddia ederek içkilere doğru ilerlemeye başladılar. Daha çok ekonomik ve dinî amaçlarla başlayan ve bir devletin diğer devlet veya toplum üzerinde maddî, mânevî bir kontrol ve nüfuz kurması veya üstünlük sağlaması olarak ortaya çıkan sömürgecilik, çok kısa bir zaman içerisinde hemen hemen bütün

¹⁰ Davut Dursun, "Afrika (Tarih)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 420.

Afrika'yı Avrupa'nın hâkimiyetine soktu. 1875'lerde kıtanın sadece onda biri sömürge halinde iken 1895'lerde bu oran onda dokuza yükseldi. XX. yüzyılın başında ise kıtada sadece Fas, Etiyopya ve Liberya bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi. Kısa zamanda bütün Afrika'nın sömürge haline gelmesinde “fiilî işgal” prensibi ile “hinterland” teorisi önemli rol oynamıştır.¹¹

Avrupa devletlerinin kıyılardan içerilere doğru ilerlemeye başlamaları ile hızlanan sömürgeleştirme hareketi sırasında, sömürgeci güçler arasında çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bunun üzerine sömürgeci Avrupa devletleri, aralarında çıkan anlaşmazlıkları görüşmek üzere 1884-1885'te Berlin'de toplandılar. Toplantı sonunda imzalanan Berlin Senedi ile daha önce sürtüşmelere sebep olan sömürgecilikte “fiilî işgal” prensibi ve “hinterland” teorisi hepsi tarafından benimsendi. Bu prensibe göre, kıyıda yerleşim alanı bulunan bir ülkenin bu yerin arka bölgelerine de sahip olmaya hakkı vardı ve bunun için toprakları fiilen işgal etmesi gerekiyordu. Bu gerekçeyle Avrupalılar Afrika'yı fiilen işgale ve daha çok yeri sömürgeleştirmeye yöneldiler. Kıtanın hızla sömürgeleştirilmesi sırasında çıkan anlaşmazlıklar çeşitli ikili antlaşmalarla halledilmeye çalışıldı.¹²

Afrika'nın Bağımsızlığı

Batılı devletlerin Afrika'da kurdukları sömürge yönetimlerine karşı yerliler çeşitli tarihlerde ayaklanmışlar ve Afrika kanlı çatışmalara ve kıyımlara sahne olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge imparatorluklarında bazı kıpırdanmalar başladı. Kuzey Afrika'da Abdülkerîm el-Hattâbî'nin Rif Cumhuriyeti'ni kurarak (1921-1926) Fransız ve İspanyol egemenliğine karşı başlattığı bağımsızlık hareketi güçlkle bastırılabilirdi. Senûsîler'in Libya'da İtalyan emperyalizmine karşı yürüttükleri direniş bütün İslâm dünyasında büyük yankı uyandırdı. Mısır'daki milliyetçi gelişme ise İngilizler'i ülkeye sözde bağımsızlık vermeye mecbur etti (1922) ve Mısır 1936 tarihli İngiliz-Mısır antlaşmasıyla daha geniş yetki ve imkânlarla kavuştu. Tunus, Çad, Yukarı Volta (Burkina Faso) ve Kamerun'da Fransızlar'a karşı ayaklanmalar yoğunlaşırken Angola'da da Portekiz yönetimine karşı bağımsızlık hareketi başlatıldı (1913). Alman Güneybatı

¹¹ Davut Dursun, “Afrika (Tarih)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 420-421.

¹² Dursun, **a.g.e.**, s. 421.

Afrikası’nda Herero ve Hotanto (1904), Alman Doğu Afrikası’nda Maji Maji (1905-1907), Netal’de Zulu (1906), Somali’de Seyyid Muhammed (Deli Molla) (1890-1898) ve Sudan’da Mehdî (1881-1895) ayaklanmaları anılması gereken önemli hareketlerdir.¹³

¹³ Davut Dursun, “Afrika (Tarih)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, s. 423.

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFYA-İ KİT'A-İ AFRİKA'NIN

YAZARI VE MÜTERCİMİ

I. YAZAR ADRIEN (ADRIANO) BALBI

Balbi, 25 Nisan 1782'de Venedik'de dünyaya geldi. 13 Mart 1848'de de öldü. Eserlerinin çoğu Paris'de yayınlandı. O uzun bir süre yaşamıştır. Eski soylu bir ailedendir. Fransız ordusunda genç bir subay olduktan sonra 1807 yılında Monastero di S. Michele di Murano'ya Matematik ve Fransızca öğretmek için gitti. Fransız bir hanım ile evlendi. 1815 yılında siyasi nedenlerle Venedik'e döndü. Portekiz'de 1819-1820 yıllarında iki yıl geçirdikten sonra coğrafyacı ve bir istatistik danışman olarak 1833 yılında Viyana'ya çağrıldı. Milano'ya gitti ve O 1846'ya kadar orada kaldı. Daha sonra Venedik'e döndü. Alexander Humbolt ve Charles Ritter'le çağdaştır.¹⁴

Etnoğrafik çalışmalarına göre, insanlığın dört temel sınıflandırılmaları mümkündür. Sosyal statüye göre insan, siyasi bölünmeye göre insan, dine göre insan ve mesleğe göre insan diye dört bölüme ayırır.¹⁵

En temel eseri Abrege de Geographia (Paris 1833) adlı eseridir. Eser günün coğrafi durumunu ortaya koyan hacimli iyi bir çalışmadır. Okullarda kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Yıllardır Fransız Üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Kavuştuğu ünden dolayı İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Grekçe, İngilizce ve Almanca gibi birçok dile çevrilmiştir. Diğer eserleri; Atlas Ethnographique Du Globe (1826), Balance Politique Du Globe (1828)'dir.

II. MÜTERCİM OSMAN SÂİB EFENDİ

1. HAYATI

Tam adı Osman Sâib bin Hoca Abdurrahim Yusuf el-Muğlavi el-İstanbuli (İstanbul-14 Mart 1864) olan mütercimimiz, aslen Muğlalı olup 19. yüzyılda İstanbul'da doğup yetişmiş tıp, gökbilim ve coğrafya konularında eserler vermiş bir

¹⁴ Carlo Errera, "Balbi, Adriano", *Enciclopedia Italiana*, C.V, s. 904.

¹⁵ Errera, *a.g.e.*, s. 904.

bilim adamıdır.¹⁶ Ünlü Osmanlı matematikçisi Palabıyık Mehmet Efendi'nin (ö. 1804) küçük kardeşi Hoca Abdurrahim Efendi'nin (ölümü 1804) oğludur.¹⁷ Babası XVIII. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, Alâiye (Alanya) müftüsü Yusuf Efendi'nin oğlu, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un ilk hocalarından Palabıyık Mehmed Efendi'nin kardeşi ve Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi'nin babasıdır. Cevdet Paşa ondan övgüyle söz eder (Tarih, VII, 128); riyaziyyattaki müşkilleri halleden hocası Osman Sâib Efendi'den bahsederken de onun, babası Abdurrahim Efendi ile amcası Palabıyık Mehmed Efendi gibi İstanbul'un en meşhur âlimlerinden olduğunu belirtir. (a.g.e., X. 212).¹⁸ “Babasına nisbetle Abdurrahim Efendizâde Osman Efendi diye anılır.¹⁹ Annesi tarafından Hırkay-ı Şerif Camii Şeyhlerine mensubtur.²⁰

Osman Sâib'in iki oğlu ve bir kızı olup büyük oğlu Hafız Mehmet Nebil, diğerleri ikiz olan Hatice Nakiye ve Abdurrahim Besim'dir. Hatice Nakiye Hanım (1846-1899) kadın dîvân edebiyatı şairlerimizdendir.²¹

2. EĞİTİMİ

Büyüdüğü mahallesinde eğitim hayatına başlayarak tıp, astronomi, akli ilimler, felsefe, matematik ve din ilimleri tahsil edip Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenir.²² Tıp konularında kendisini yetkin duruma getiren Osman Sâib İstanbul Tulumbacıbaşı Konağında açılan Mektebi Tıbbiye-i Adliye'ye muallim-i evvel olarak tayin edilen hocalardandır.²³ Anatomi derslerinde Fransızca eserlerden yararlanırken, Cerrahhane müdürü Seddik alir (Sade de Calere) adındaki Fransız hocanın verdiği derslerin nezaretini yapma görevi verilir.²⁴ Okul Galatasaray'daki

¹⁶ Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar, **Osman Sâib Efendi'nin Talimü'l-Kürre Risalesi**, İstanbul, 2012, s. 9.

¹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, **Osmanlı Astromomi Literatürü Tarihi**, İstanbul, C.II, 1997 s. 603.

¹⁸ Cevat İzgi, “Müftizâde Abdurrahim Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s. 507.

¹⁹ Salim Aydıöz, “Osman Sâib Efendi”, **Yapıtlarıyla ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, s. 415.

²⁰ Salim Aydıöz, **Osmanlı Devlet'inde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, İstanbul, 1993, s. 220

²¹ Atilla Bir vd., **Osman Sâib Efendi'nin Talimü'l-Kürre Risalesi**, İstanbul, 2012.

²² Salim Aydıöz, “Osman Sâib Efendi”, **Yapıtlarıyla ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, s. 415.

²³ Ekmeleddin İhsanoğlu vd., **Osmanlı Astromomi Literatürü Tarihi**, C.II, s. 603.

²⁴ Salim Aydıöz, “Osman Sâib Efendi”, **Yapıtlarıyla ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, s. 415.

Enderun Ağaları Mektebi'ne taşınması gerçekleştikten sonra (Ekim 1838) yeni adı Mekteb-i Tıbbî Cedîd veya Mekteb-i Cedîd-i Âmire denilen okulun müdürü Osman Sâib Efendi idi.²⁵ “Bu tarihte Mekteb-i Tıbbiyenin başında o tarihlerde Osman Sâib Efendi vardır. Mekteb-i Tıbbî Cedid Nâzirliğine 22 Ağustos 1838 tarihinde Nazır Reşid Paşa'nın tekaüdlüğü neticesinde Osman Sâib Efendi atanmıştır.”²⁶ Cevdet Paşa'ya göre Fransızca'dan çevirdiği tıbbi bilgileri derslerinde okutur, çok başarı gösterir. Bu başarının kıskanılması üzerine üzerine Tıbbiye müdürü Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi onu kendisine rakip olacağını düşünerek padişaha tavsiyelerde bulunur ve maaşı korunmak kaydıyla 1841'de müneccim-i sânilik makamını tayin ettirir, böylece hayatının geri kalan bölümünde pek hoşlanmadığı astronomiyle ilgilenir ve 1849'da Sadullah Mehmet Efendi'nin vefatıyla onun yerine müneccimbaşılığa getirilir.²⁷

XIX. yüzyılın önemli müneccimbaşıları arasında, astronomi, tıp ve coğrafya sahasında çeşitli eserler vermiş olan Mekteb-i Tıbbiyye'nin ilk anatomi hocalarından birisi de Osman Sâib Efendi olmuştur.²⁸ Matematikde başarılı olduğundan Erkek Öğretmen Okulunda matematik dersini vermeye başlamıştır.²⁹ “Osman Sâib 1251/1835 tarihinde kurulan Encümen-i Daniş'in dâhili azaları arasında da bulunmaktaydı.”³⁰

1817 tarihinde kendisine Üsküdar, 1851'de İzmir Mevleviyeti, 1855'te Mekke-i Mükere-me ve 1858'de İstanbul payesi tevcih edilir. Ayrıca nişanı olmadığından dolayı rütbesine uygun bir nişan verilmesi için irade yazılır. Hırkay-ı Şerif'de Akşemsettin mahallesinde Sultan Abdülmecid tarafından kendisine bağışladığı taş konakta ikamet eder. 14 Mart 1864'te ölür ve Edirnekapı dışında İbrahim el-Halebî'nin yanındaki aile kabristanına defnedilir.³¹

²⁵ Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXIX, s. 3.

²⁶ Altıntaş, Ayten, “Karl Ambros Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 97.

²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu vd., **Osmanlı Astromomi Literatürü Tarihi**, C.II, s. 603.

²⁸ Salim Aydüz, “Müneccimbaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXXII, s. 4.

²⁹ Salim Aydüz, **Osmanlı Devlet'inde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, İstanbul, 1993, s. 220.

³⁰ Aydüz, **a.g.e.**, s. 220.

³¹ Atilla Bir vd., **Osman Sâib Efendi'nin Talimü'l-Kürre Risalesi**, s. 10.

Osman Sâib Başhoca İshak Efendi modern fen eğitiminin bayraktarlığını yapmış kişiler arasında yer almasıyla beraber, tıp, gökbilim ve matematik dallarında tarihçi Ahmet Cevdet Paşa gibi kişilerde yetiştirir.³² Paşa sıkıştığı konularda hep kendisine danıştığını ve düşüncelerinden yararlandığına nakleder. Fen ve tıp konusunda çok sayıda ıslahatın bayraktarlığını yapar. Takvimlerin hazırlanmasında Fransa’da rasathanesi tarafından her sene yayınlanan *Connaissance de temps* adındaki takvim cetvellerini esas alır. 1845’te Darülfünun-i Osmani açıldığında burada coğrafya dersleri vermeye başlar. Dönemin gazete haberlerinden Darülfünun hocalarının burada kendi konularında ve bunların arasında Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi’nin gökbilimle ilgili konferanslar verdiği bilinir.

3. ESERLERİ

1. Ahkâmü’l-Emrâz: Osman Sâib Efendi’nin August François Chomel’in *Elements de Pathologie Générale* adlı kitabından (İstanbul 1252) yaptığı muhtasar çeviri stetoskop, oskültasyon ve perküsyondan bahseden ilk eserdir.
2. Kolera: İlk dönemde 1836 tarihinde basılan August François Chomel’den çevirdiği Kolera (Usul-i Mebahisü’l-Emraz; Hastalıkları Üzerine Usul) kitabını ve kolera risalelerini Türkçe yazarak Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye mensublarına tıp tahsilinin bu dilde yapılabileceğini gösterir.
3. Muhtasar Coğrafya Avrupa (1841): Müneccimbaşılığındayken İtalyan asıllı Fransız coğrafyacı Adrien Balbi’nin (ölümü 1848) birinci ve ikinci baskısından çevirir.
4. Coğrafyay-ı Asya (1842): İtalyan asıllı Fransız coğrafyacı Adrien Balbi’nin (ölümü 1848) birinci ve ikinci baskısından çevirir.
5. Coğrafyay-ı Kıt’a-i Afrika (1846): Fransız coğrafyacı Adrien Balbi’nin (ölümü 1848) birinci ve ikinci baskısından çevirir ve derslerinde okutur.
6. Talimü’l-Kürre: Osman Sâib’in Erkek Öğretmen Okulu (Darü’l-Muallimin) talebeleri için Türkçe kaleme aldığı 1848, 1850 ve 1859 yıllarında 3 kez basılan bir risalesidir.

³² Atilla Bir vd., *Osman Sâib Efendi’nin Talimü’l-Kürre Risalesi*, s. 11.

7. Takvim-i Sal-i Recep: 1855 tarihinde İstanbul'da basılan takvimidir.
8. Esami-i Büldan: Bursalı Tahir Bey'in kaydına göre çeşitli şehirlerin Paris enlemine göre boylam ve enlemlerini veren bir eseridir.³³
9. Logaritma: Müneccimbaşı Müftûzâde Osman Sâib b. Hoca Abdürrahim'in bir risâlesi daha vardır.³⁴

4. COĞRAFYA-İ KİT'A-İ AFRİKA

XIX. yüzyılda Tanzimat döneminden Cumhuriyete kadar, bütün yayınlara Batı kaynaklarının özellikle Fransızca'nın hâkim olmasıyla, coğrafi eserler de çok defa Fransızca'dan tercüme edilmek suretiyle hazırlanmış Muhtasar-ı Coğrafya, Mebâdî-i Coğrafya, Usûl-i Coğrafya, Coğrafya Risâlesi gibi adlar taşıyan genel nitelikte basit birer okul kitabına dönüşmüştür.³⁵ Bahsedilen bu duruma, çalışmamızın konusunu teşkil eden Osman Sâib Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'deki muallim-i evvel görevinden müneccimbaşılığa tayini çıkartılınca tercüme ettiği ve bizim de çalışmamız olan öğrencilerine derslerinde okuttuğu bir eserdir.

Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika'nın kütüphanelerde bir elyazma nüshası ile birlikte çok sayıda matbu nüshasının değişik yerlerde bulunduğunu tespit ettik.

a. Yazma Nüshanın Fiziki Durumu

Risalenin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshasında eserin giriş ve bitiş bölümlerinde mütercim ve eser hakkında hiçbir bilgi ve not bulunmamaktadır. Eserin bilgisayar ortamındaki kataloglarına bakıldığında müellif olarak meşhur mütercim Ahmed Asım Efendi el-Ayintâbi'nin adı geçmektedir. Fakat kütüphanenin katalog kartlarına bakılıp sağlaması yapıldığında eserin Ahmet Asım Efendi'ye ait olmadığı çıkmaktadır. Gerek müellif katalog kartlarına gerek demirbaş kayıtlarına bakılıp kontrol edildiğinde eserin Ahmed Asım Efendi'ye ait olmadığı görülmüştür.

³³ Atilla Bir vd., *Osman Sâib Efendi'nin Talimü'l-Kürre Risalesi*, s. 11.

³⁴ İhsan Fazlıoğlu, "Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVII, 1998, s. 255.

³⁵ Mahmut Ak, "Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.VIII, 1993, s. 66.

Biyografilerden ve ansiklopedilerden Ahmet Asım Efendi ve eserleri ile alakalı kapsamlı bir inceleme yapıldığında görülmüştür ki Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika adlı risale söz konusu müellife ait değildir. Bu sebeple eserin ismi üzerinde kapsamlı bir çalışma yapılarak risalenin Münecimbaşı es-Seyyid Osman Sâib b. Abdürrahimzâde'ye ait olduğu görülmüştür. Detaylı bir inceleme sonucu risalenin İstanbul, Ankara, Balıkesir ve Amerika'da Columbia Üniversitesi Kütüphanelerinde farklı matbu nüshaları bulunduğu tespit edilerek bu nüshalar üzerinden çalışmaya başlanması hedeflenerek söz konusu çalışmamızın omurgası oluşturulmuştur.

Risalemizin çalışmamıza esas aldığımız elyazma nüshası 37 varak, 228x150 milimetre boyutunda, talik hat cinsinde, sayfa satır sayısı 19, yer numarası 91 (6), olmak üzere İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Elyazma, karton kapak arasında, sayfalarda eksiklik olmayan gayet sağlam bir şekilde ciltli, yazısı rahat okunabilecek durumda, tam müellif nüshası denebilecek kırmızı renkli başlıkları bulunan bir risaledir.

Dili sade, açık ve anlaşılır, konular muhtasar olarak yazılmış, kimi yerde uzun cümleler kullanılmış, yer yer açıklayıcı notlar sayfanın sağında ve solunda verilmiş, bir sonraki sayfanın ilk kelimesi önceki sayfanın hemen bitiş yerinde gösterilmiştir.

Osman Sâib Efendi, hiçbir açıklama yapmadan mukaddimesiz bir şekilde esere doğrudan başlamakta ve bitiminde hiçbir tanıtıcı bilgi veya not yazmamaktadır. Mesela aynı durumu Osman Sâib Efendi'nin başka risalelerinde de görmek mümkündür. *Talimü'l-Kürre* risalesinde de Osman Sâib Efendi mukaddimesiz doğrudan konuya girmekte, hiçbir açıklayıcı bilgi vermeden de konuyu bitirmektedir. Ancak çalışmış olduğumuz risalenin, farklı kütüphanelerde bulmuş olduğumuz matbu bölümlerinde bitiş bölümde yarım sayfalık tanıtıcı bölüm görülmektedir.

b. Matbu Nüsha

Çalışmamızın konusunu oluşturan “Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika”, *Muhtasar Coğrafya-i Avrupa, Asya, Kıt'a-i Afrika* adlı eserin üçüncü cildi olarak İstanbul, Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı'nda 1257, 1258, 1263 (1-3) basılmıştır. Buradan “Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika”nın 1263'te basıldığı anlaşılmaktadır.

Matbu nüshanın ismindeki “muhtasar” kelimesinden de anlaşılacağı üzere Osman Sâib Efendi, kitabını asıl eseri birebir değil, ihtisar ederek tercüme etmiştir.

Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika, gerek *Muhtasar Coğrafya-i Avrupa, Asya, Kıt’a-i Afrika* isimli eser içinde, gerekse müstakil olarak tek cilt halinde İstanbul’da Süleymaniye Kütüphanesi, Millet (Ali Emiri) Kütüphanesi; Ankara’da Milli Kütüphane, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi; Erzurum’da Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Balıkesir’de Edremit Muzaffer Akpınar İlçe Halk Kütüphanesi’nde; Genelkurmay Başkanlığı Kütüphanesi’nde, Amerika’da Columbia Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.

c. Elyazma Nüsha İle Matbu Nüsha Arasındaki Farklar

Risalemiz orjinal elyazma olarak sadece İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Başka elyazması bulunmamaktadır. Matbu olarak İstanbul’da Süleymaniye Kütüphanesi, Millet (Ali Emiri) Kütüphanesi; Ankara’da Milli Kütüphane, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi; Erzurum’da Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Balıkesir’de Edremit Muzaffer Akpınar İlçe Halk Kütüphanesi’nde; Genelkurmay Başkanlığı Kütüphanesi’nde, Amerika’da Columbia Üniversitesi Kütüphanesi’nde matbu nüshaları bulunmaktadır.

Matbu nüshalar, elyazma eserden çok az da olsa farklılıklar gözükmele birlikte, hepsi birbirinin aynısıdır. Ancak elyazma eserde olupta matbu nüshalarda kısmî değişiklikler ve farklılıklar mevcuttur.

Elyazmada, yer yer sayfa kenarlarında ve satır aralarında sayı ile numaralandırmalar mevcuttur. Ancak matbu nüshalarla karşılaştırdığımızda bu sayıların olmadığı müşahade edilmiştir. Bu sayı ile numaralandırmayla ilgili araştırmalarımız sonucu iki düşünce ortaya çıktı. Birincisi Müellifin istinsah ettiği bir nüshadan kendisinin aktarmak için sıralamayı ve takipi kaçırmamak için böyle bir metodu seçtiği, ikinci olarakta metinde yine kendisinin sayfalarını kaydederken kendisine göre bir numara yaparak kendisinin kaldığı yeri anlamak için yapmış

olduğu ihtimal dâhilinde böyle bir şey verilmiştir. Bunun metinle alakası olmadığı için bu numaralandırmaları metnimizde yer vermedik. Bunu metnimiz dışında tuttuk.

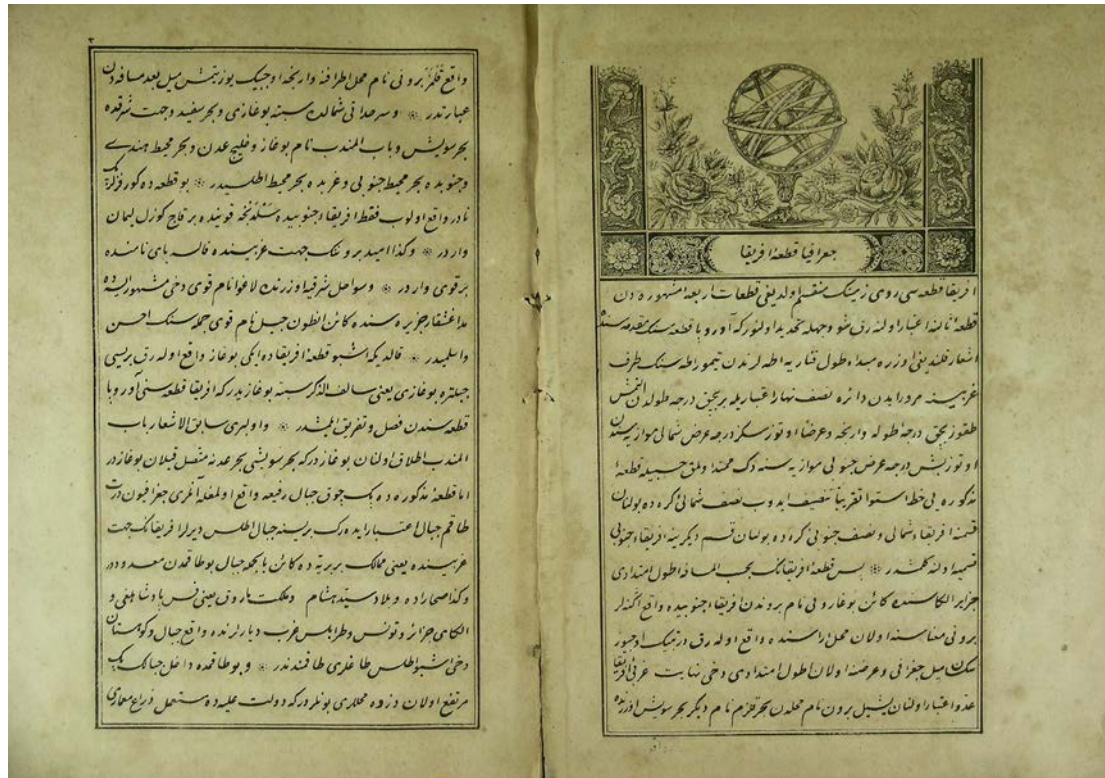
Elyazmada başlıkların hepsi kırmızı renkle verilmiş, zaman zaman kutular içinde yer almıştır. Matbularda ise başlıklar kutularda içinde olup siyah renkle basılmıştır.

Elyazma eserde varakların sağ ve sol tarafına yazdığı ilave notlar bulunmakta, matbularda ise bu ilave notların bazıları kaldırılmıştır.

Yine elyazmasında varak numaraları, varakların sadece sol üst tarafında bulunurken, matbularda sayfaların hem sağ üst hem de sol üst tarafında konulmuştur.

Matbu nüshalarda olupta elyazmada hiç olmayan, elyazmada konulması unutulmuş metin ve şekil farklılıkları bulunmaktadır.

Matbu nüshalarda dikkat çeken bir diğer husus, –aşağıdaki resimde de görüleceği üzere– eserimizin *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika* adlı başlık kısmının hemen üstünde dünya küresinin resim olarak konulmuş olmasıdır:

Metin olarak çok fazla bir farklılık gözükmemektedir. Metinde elyazmada olması gereken fakat kâtibin risalede koymayı unuttuğu bazı noktalamalar, matbu nüshalarda farkedilip konulmuştur.

Şekil olarak ise Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki matbu baskısının iç sayfasında “Hüve kad vekafe hâzihi'r-risale'te'l-merğûbe hazreti Tayfur Ağa, Ağa-i daru's-seadeti's-şerife hâlâ sene 1264” yazmaktadır. Anlamı da şudur: Bu risaleyi hâlâ Daru's-Seâdeti's-Şerife ağası hazreti Tayfur Ağa [hicri] 1264 senesinde vakfetmiştir.

Matbu nüshalarda cümlelerin bittiği her bir yerde gül işareti konulmuş olması metnin okunmasında kolaylık sağlamıştır.

Yine matbu nüshaların son sayfalarında yarım sayfalık eserle ve yazarla ilgili bilgi bulunmaktadır ve şunlar yazmaktadır:

Bi-yüsrihî Teâla padişah-ı bahr u ber ve şehinşâhı İskenderfer es-Sultan Abdülmecid Han ve ümmet-i eyyam-ı saltanatıhi ilâ ahır-ı'd-deverân efendimiz

hazretlerinin sâye-i sa'dı iktirân saltanat-ı seniyyelerinde müderrisin-i kirâmdan Hâce-i Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye ve hâlâ Münecim-i Sâni-i Devlet-i Aliyye Hoca Abdurrahim Efendizâde Osman Sâib Efendinin fenn-i coğrafyadan bundan akdem tercüme eylediği Avrupa ve Asya kıtalarının ber-vech-i ihtisâr hudud ve civar ve arazilerinde vâki göl ve enhâr ve sâir ahvâl-i sâbika ve lâhikalarıyla hükümet-i mâziye ve hâzıralarını mübeyyen risaleleri tab' ve temsil olunduğu misillü bu defa dahi Afrika kıt'asını şâmil mûmâileyhin tercüme eylediği işbu risalesi dahi Tabhane-i Âmire Taş destgâhında tâlibu iltâf-ı rabbi Mecid Muhammed Sâid'in nezâretiyle reside-i hüsn-ü hitâm olmuştur. 15 muharrem sene 1263

Matbu bölümlerinin son sayfasında bir Afrika haritası bulunması elyazma nüshada olmayan yine farklı bir özelliktir.

d. Risâlenin İçeriği

İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Coğrafya-i Kıta-i Afrika adlı risaleye Osman Sâib Efendi başlarken hiçbir giriş cümlesi, hamdele, salve ve

mukaddime kullanmamıştır. Direk konuya başlamaktadır. Müellif risaledeki bütün başlıkları kırmızı renkle yazmış ve eserine Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika başlığı koyarak Afrika kıtasının coğrafi olarak konumundan anlatmaya başlamıştır. Afrika kıtasını dört kıtadan biri olan, üçüncü kıta olarak adlandırmaktadır. O yüzyıllarda yeryüzü dört kıtaya kısımlandırılmaktaydı. Kıtayı, meşhur olan iki kısma ayırır. Kuzeyde kalan kısmına Afrika-i şimâli (Kuzey Afrika), güneyde kalan kısmına Afrika-i cenûbî (Güney Afrika) olarak isimlendirir. Kuzeyden güneye, batıdan doğuya en uçta bulunan burunları ve aralarındaki mesafeleri mil olarak verir. Kıtanın kuzeyinde Akdeniz, doğuda Aden ve Hint Okyanusu, güneyde Güney Okyanus, batıda Atlas Okyanusunun olduğunu ifade eder. İki tane boğazının bulunduğunu birinin Avrupa'yı Asya'dan ayıran Cebel-i Tire yani Sebte boğazı, diğerinin Süveyş'i Aden'e bağlayan Babu'l-Mendep boğazı olduğunu belirtir. Çok nadir körfezlerin bulunduğunu bunlarında birkaç tane olmak üzere Güney Afrika'da bulunduğu işaret eder. Ama Afrika'da çok yüksek dağların olduğunu ve bu dağları coğrafyacılara dört takıma ayırdığını ve şunlar olduğunu belirtir: Atlas dağları, eskiden Kamer dağları olarak bilinen Habeş dağları, Zencistan dağları ve Güney dağlarıdır. Kıtada çok az yanardağ bulunmaktadır. Altın çok bol bir şekilde bulunmakla beraber elmas, değerli taşlar, gümüş, bakır gibi madenlerde bulunmaktadır. Berberiyye sahillerinde İspanya'daki nebatatın aynısı bulunmakta ve zeytin, hurma, portakal bol ve çok kuvvetlice bulunmaktadır. Mısır iklimine ait bazı ürünlerde vardır. İlk defa duyduğum Hıyarşembe denilen bir ağaçta sadece Mısır'daki Said bölgesinde yetişmektedir. Süveyş denizinin Afrika sahillerinde Babu'l-Mendep civarında kahve ağaçları yetişmektedir. Güney Afrika'da Ümid Burnu ve civarında değişik nebatat bulunmakta ve bunların tafsilinin nebatat kitaplarında bulunduğunu ifade etmektedir. Kıtada hayvan sayısının ve çeşitliliğini çok bol miktarda bulunmaktadır. Afrika'nın orta ve kuzey bölgesinde arslan, kaplan, çakal, bir örgüçlü deve, devekuşu Senegambi ülkesinde sadece Afrika'ya mahsus büyük dişli filler, iki boynuzlu gergedanlar, zürafalar, kötü suretli denizaygırları bulunur. Yine kuyruksuz maymunlar, Fransızca Fenek dedikleri su sıgırı, hımar-ı vahşi dedikleri zebra hayvanları da bulunur. Haşarattan sayılan timsah canavarının Nil, Nijer, Senegal büyük nehirlerinde ve Asya kıtasının Ganj nehrinde bulunur. Madagaşkar adasında bukalemun ve acaip denilen bir sincap vardır. Kuş çeşitliliği kıtada çok bulunup her

bölgede bazı türler öne çıkmaktadır. Çok güzel kuşlar, sesi çok hoş kuşlar, kartal, atmaca, şahin, papağan, güvercin bulunmaktadır.

Afrika kıtasının usul-i politikasına dair ahvâl-i coğrafiyyesi adlı yeni bir başlıkla Afrika'nın yüzölçümünü sekiz buçuk milyon, nüfusunu altmış milyon olarak belirtir. Afrika'da çok çeşitli milletler ve kabileler vardır. Mesela Mısır'da Kıptiler denilen kavim vardır. Bunların yılan, horoza, nehirler, ağaçlara kimi aya, kimi güneşe, yıldızlara, tapınıp ibadet etme inanları rezalet derecesinde revaçtadır. Birde bunun üzerine Sudan, Senagambi ve diğer bazı yerlerde insan eti yemekte dirler. Bir takım yamyam [insan eti yiyen] kişiler misafirlerini yedikleri gibi cansız ve canlı hayvan için kurban edilmek üzere küçük çocuklarını uğursuz oldukları âdetiyle hayvan keser gibi kurban ederler ve bunu faziletli ibadetten sayarlar. Ama Din-i İslam Afrika kıtasına yayılmaya başladıktan beri putperestler azalmaya başladı. Hristiyanların az, Yahudiler daha az, Mecusilerin ise çok daha az bulunmaktadır. Hükümetlerin yönetim şekillerinden bahseder. Kimi padişahlık kimi cumhuriyet kimisinde mutlak hükümet şekliyle yönetilmektedir. Kıtanın ahalisi Avrupalıların zannettiği gibi cahil değildir. Çok hünerver ve marifetlidirler. Maden işlemekte Avrupalılardan aşağı kalmamaktadırlar. Çok güzel kumaşlar, tülbentler ve kirbas imal ederler. Deri tabaklama yaparlar. Marok, Fas ve Fulan memleketlerindeki tabaklanmış ve boyanmış deri Avrupa'da pek muterberdir. Mısır'ın bazı yerlerinde pamuktan imal edilmiş eşyalar pek muteberdir. Tunus taraflarında keten ve kırpılmış koyun yününden üretilen kumaşlar şallar üretilir. Kervanlarla ticaret yaparlar. Nil bölgesinin ticaret limanı Kahire'dir. Asya ile Afrika arasında bulunan Kahire; Tunus, Cezair, Fas, Marok, Fizan ve Darfur ile ticari münasebetleri vardır. Afrika'ya dışarıdan ithal edilen kılıç, tabanca, tüfek, demir, bakır, tenekeden yapılmı ş edevat, pek rağbet görür. Afrika'da çıkarılıp dışarıya verilen ürünlerde şunlardır: altın tozu, fildişi, pirinç, buğday, biber, Arab fıstığı, devekuşu tüyleri, işlenmiş ve işlenmemiş deriler, pamuk, tabaklanmış ve boyanmış deriler, pamuk, çivid, bal, hurma, ham bakır, soydum karbonat, bazı şaraplardır. Gemi ve levazımatı imal konusunda Avrupalılara muhtaçtırlar. Gemi inşasında bir tane kişi bile kalmamıştır. Bölgede tuz nadirattan olup çok az çıkarılmakta ve altın değerindedir. Mesela Mandengo vilayetinde tuzun gramı çok pahalıdır. Afrikanın bazı bölgelerinde çok az tuz

karşılığında on dört on beş yaşlarında bir esir satın alınabilir. Daha sonrada kıt'a-i Afrika'yı taksimi konusunda coğrafiyyun ihtilaf etsede, o yıllarda meşhur olan taksim Nâhiye-i Nil, Nâhiye-i Mağrib, Nâhiye-i Zencistan, Nâhiye-i Afrika-i Cenûbî ve Nâhiye-i Afrika-i Garbî isimleriyle beş bölgeye ayırır.

Nâhiye-i Nil, kuzeyde Akdeniz, batıda Devlet-i Aliyye'nin Asya kıtası, Suveyş, Babu'l-Mendep ve Aden körfezinin bir kısmı, güneyde Doğu Afrika ve Zencistan bölgeleri, batıda Zencistan bölgesinin bazı bölümleri ve Mağrib bulunmaktadır. Nil bölgesinin nehirlerinin en büyük, en meşhur, en bereketlisi, faydalı ve faziletlisi olan Nil-i Mübârek olarak adlandırılan Nil nehridir. Birçok bölgeden, kasabadan geçerek ve Kahire'de birkaç kola ayrılıp Akdeniz'e dökülür. Hesaplarımızda takriben dört aylık bir mesafeden çıkıp Akdenize dökülmektedir ki bu da ne kadar büyük ve bereketli olduğunu göstermektedir. Daha sonrada nâhiye-i Nil'i dört büyük ülkeye ayırır. Bunlar; ikisi cenûbde Diyâr-ı Habeş ve Memâlik-i Bahr-i Ebyaz'dır. Üçüncüsü Nûbe memleketidir ve dördüncüsü İklim-i Mısır'dır. Bu ülkeleri tek tek açıklamaktadır.

Nâhiye-i Mağrib, kuzeyde Sebte boğazı, Akdeniz'in bir kısmı, doğuda Nil bölgesi, güneyde Zencistan, batıda Atlas Okyanus vardır. Diğer bölgelere bakarak nehirleri küçük ve mesafeleri kısadır. Nehirlerin isimleri şunlardır: Macarza, Şelif, Baluya, Sea, Ulkuz, Sebve, Vadi'l-Fes, Ümmü Rabi, Vadi Marakeş'dir. Mağrib baştan sona arazisi münbit ve mahsuldar değildir. Çoğu bölge çöl ve sahra olup bölgeyi ikiye ayırabiliriz. Birincisi Tilal-i Mağrib diğer ismi Biladü'l-Cerid'dir. İkincisi sahralardan ve çöllerden ibaret olan arazidir. Biladü'l-Cerid'i dört hükümete ayrılır ve şunlardır; Trablus, Tunus, Cezâir, Marok, Tunus ve Trablus Devlet-i Aliyye mülküdür. Cezair Fransa'nın elinde olup Fransa devletine tabidir. Marok'ta Fes padişahlığına tabidir. Çok eskilerden Tunus ve Trablus memletlerinin yerlerine Afrikıyye, Cezair memleketine Mağrib-i evsat, Marok'a da Marakeş diye meşhurmuş. Mağrib bölgesindeki toplulukların hepsi saydığımız bu dört hükümet itaatinde olmayıp ve bunlara boğun eğmeyip, daha nice çeşitli kavimler, adetleri üzere bir şeyhin itaatindedirler. Mesela Tibu, Tuvârik, Urban-ı Mağrib ve Berberi kabileleri gibi.

Nâhiye-i Zencistan diğerk adıyla Nâhiye-i Zenciyan ise kuzeyde Mağrib bölgesi ve Sahârâ, doğuda Nil bölgesi ve Doğu Afrika, güneyde Batı Afrika ve Atlas Okyanusu, batıda da Atlas Okyanusuyla çevrilidir. Bölgede çok nehir vardır. Senegal, Gambi, Ceba, İskassa, Culiba, Bongo, Kongo, Bande nehirleridir. Burada müellif, “faide mütercim-i hakir diye bizlere ilave bir not söyler: Yeryüzünde bilinen büyük nehirlerden en uzununu Asya kıtasındaki Çin’de bulunan Yançokang [Yangtze veya Yangzi Jiang] nehri bundan sonrada Amerika’daki Amazon nehridir. Sonra Afrika’daki Nil-i Mübârek’tir. Bundan sonra da Amerika’da bulunan Mississippi nehri daha da sonra Culiba ve Nijer nehirleridir. Sonra Avrupa’da bulunan Volga nehri sonra Tuna ve sonra da diğerk kıtadaki büyük nehirler gelir.” Ama günümüzde ihtilafli da olsa en uzun nehirlerin sıralamasındaki genel kabul şöyledir. Nil, Amazon, Yangtze, Mississippi diye devam eder. Memleketlerin başkentlerini, inançlarını, geçim kaynaklarını, ticaretlerini, yaşam şekillerini, nüfuslarını anlatır. Sonra da bölgeyi Zencistan-ı garbî, Zencistan-ı sevâhil, Zencistan-ı cenûbî, diye üçe ayırır ve bunları kısaca anlatır.

Nâhiye-i Afrika-i Cenûbî, kuzeyde Zencistan’da bulunan Kongo vilayeti ve Kuzey Afrika Bölgesi, doğuda Hint Okyanusu, güneyde Güney Okyanus, batıda Atlas Okyanusu vardır. Mansıb olması bakımından bu bölgede dört kısım nehir vardır. Oranjo ve Alefan nehirleri Atlas Okyanusuna, Gurit, Kamtus, Zundağ, Gıran, Gıranpuvasun ve Keis Kama nehirleri Güney Okyanusuna, Mafo, Sabya, Sefale ve Enhaban nehirleri Hint Okyanusuna mansıbtır. Bu bölgede şehirler ve memleketler birkaç kısma bölünmüştür: Batı sahilinden başlayarak Simbebe, Hotantut, İngilizlerin elindeki Ümid burnu ve bundan başka bazı kabile ve aşiretler vardır.

Nâhiye-i Afrika-i Şarkî’nin sınırları kuzeyde Aden körfezi ve Nil bölgesi, doğuda Hint Okyanusu, güneyde yine Hint Okyanusu ve Güney Afrika bölgesi, batıda Zencistan memleketidir. En meşhur nehirleri Gelimane, Lufiya ve Gelimansı olup Hint Okyanusuna mansıbtır. Bu bölge ikiye taksim olur. Biri Berriyye kıtası diğerk Cezairiyye’dir. Bu bölgelerdeki şehirlerin; nüfuslarını, iklimini, hayvan çeşitliliğini, nebâatlarını, kabilelerini, inançlarını, madenlerini, şehirlerini, geçim kaynaklarını, esir satın alınmasından tutunda, kimi bölgelerin Portekizli, İngilizliler ve Fransızlar, İspanyalılar tarafından gasp ve istila edildiğini anlatmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
METİN TRANSKRİPSİYONU
COĞRAFYA-İ KİT'A-İ AFRİKA

[MUKADDİME]

[1b] Afrika kıt'ası rûy-ı zemînin münkasım olduğu kıtaât-ı erbe'a-i meşhûreden kıt'a-i sâlise i'tibâr olunarak şu vechle tahdîd olunur ki Avrupa kıt'asının mukaddimesinde iş'âr kılındığı üzere mebd-i tûl Kanarya adalarından Timor adasının taraf-ı garbîsine mürûr eden dâire-i nısf-ı nehâr i'tibârıyla bir buçuk derece tûlden altmış dokuz buçuk derece-i tûle varınca ve arzan otuz sekiz derece arz-ı şimâlî müvâziyyesinden otuz beş derece arz-ı cenûbî müvâziyyesine dek mümted olmak hasebiyle kıt'a-i mezkûreyi hatt-ı istivâ takrîben tezayyuf edip nısf-ı şimâlî-i kürede bulunan kısmına Afrika-i şimâlî ve nısf-ı cenûbî-i kürede bulunan kısm-ı diğerine Afrika-i cenûbî tesmiye oluna gelmiştir. Pes Kıt'a-i Afrika'nın bi-hasebi'l-mesafe etvâl-i imtidâdı Cezâir ülkesinde kâin Bogaruni nâm burûndan Afrika-i cenûbîde vâki İğneler Burûnu manasına olan mahal arasında vâki olarak dört bin üç yüz seksen mil-i coğrâfî ve arzına olan etvâl-i [2a] imtidâdı dahî nihâyet garbî-i Afrika add ve i'tibâr olunan Yeşil Burûn nâm mahalden Bahr-i Kulzüm nâm-ı diğer Bahr-i Süveyş üzerinde vâki Kalmez Burnu nâm mahal etrâfına varınca üç bin yüz yetmiş mil bu'd-ı mesâfeden ibârettir. Ve serhadâtı şimâlde Sebte boğazı ve Bahr-i Sefîd ve cihet-i şarkta Bahr-i Süveyş ve Bâbu'l-Mendeb nâm boğaz ve Halîc-i Aden ve Bahr-i Muhît-i Hindi ve cenûbda Bahr-i Muhît-i Cenûbî ve garbda Bahr-i Muhît-i Atlasî'dir. Bu kıt'a da körfezler pek nâdir vâki olup fakat Afrika-i cenûbîde Seldence koyunda birkaç güzel liman vardır. Ve kezâ Ümîd burnunun cihet-i garbîsinde Falsebay nâmında bir koy vardır. Ve sevâhil-i şarkıyye üzerinde Lagova nâm koy dahî meşhûr ise de Madagaşkar [Madagaskar] cezîresinde kâin Antoncil nâm koy cümlesinin ahsen ve eslemidir. Kaldı ki işbu kıt'a-i Afrika'da iki boğaz vâki sevâhil olarak birisi Cebel-i Tire Boğazı ya'ni sâlifü'z-zikr Sebte Boğazıdır ki Afrika kıt'asını Avrupa kıt'asından fasl ve tefrîk eylemiştir. Ve Olbiri sâbıku'l-iş'âr Bâbu'l-Mendeb itlâk olunan boğazdır ki Bahr-i Süveyş'i Bahr-i Aden'e muttasıl kılan

boğazdır. Ammâ kıt'a-i mezkûrede pek çok cibâl-i rafî'a vâki olmakla onları coğrâfiyyûn dört takım cibâl i'tibâr ederek birisine Cibâl-i Atlas derler. Afrika'nın cihet-i garbîsinde ya'ni memâlik-i Berberiyye'de kâin bi'l-cümle cibâl bu takımdan ma'dûddur. Ve kezâ Sahârâ'da ve Bilâd-ı Seyyid Hişâm ve mülket-i Marok [2b] yani Fes Padişahlığı ve ülke-i Cezâir ve Tunus ve Trablusgarb diyârlarında vâki cibâl ve kühistan dahî işbu Atlas dağları takımıındandır. Ve bu takımda dâhil cibâlin pek mürtefi' olan zirve mahalleri bunlardır ki Devlet-i Aliyye'de müsta'mel zira-ı mimari hesabıyla terkîm olunur. Şu kadar ki bir cebelin veya diğeri bir mahallin irtifaî demek olcebelin zirvesinden ve yahut olmahallin mevki-i muayyeninden hatt-ı şakuli istikametince sath-ı deryaya vasıl olan hatt-ı müstakîm mesafesi demek olmakla işbu mahalde şerh kılındı. Atlas dağlarının Marok mülketinde bulunan pek yüksek tepelerinin e'zam-ı irtifaî 5143 ve Cezâirde vâki Dâneseriş? nâm cebelin zirvesi 3600 kezâlik Cezâire kâin Curcüre ve Felizya Dağlarının e'zam-ı irtifaî 3080 zira'dır. Ve cibâl-i mezkûrenin bir takımına Cibâl-i Habeş tâbir ederler ki bunlar mine'l-kadim Cibâlü'l-Kamer ismiyle maruf olan dağlar olup ve semt-i teveccühleri cenüpden şimâle doğru vâki olmakla Şüve? ve Amhara ve Tigre nâmân memâlikden ubûr ederler pek mürtefi olan mahalleri bunlardır. Ambaceşen 5914 Ambahay ve Beyda nâmân dağlar ki Tigre ülkesindedirler. 4886 ve menba-ı Bahri'l-Ezrak ki Gocam eyaletinde vâkidir, 4248 zira'dır. Ve cibâl-i mezkûrenin bir takımına dahî Cibâl-i Zencistan tâbir ederler ki Senegambi ve Gine ve asâleten Sudan ıtlak olunan memâlikde vâki cebeller bu takımıındandır. El-hâsıl bir takımına dahî Cibâlü'l-Cenûb tesmiye ederler ki Afrika'nın nihayet [3a] cenûbîyesinde kâin cibâli hâvidir. Ve çünkü işbu Afrika kıt'asının kâffe-i zemini yekdiğeri üzerine müterâkip sedlerden ibaret gibi olmakla rûy-i arzın bu kıt'asında pek çok hizâb-ı vesîa mevcuttur. Yani Türki'de Yastım dağ tâbir olunur. Yüksek ve düzce vüs'atli arazi bu kıt'ada pek çok vâki olmuştur. Pes hizâb-ı mezkûreden meşhur olanların takriben irtifaları terkîm olunur. Ez ân cümle birisi hezbe-i Gunder'dır ki Sudan içinde olup 4070 zira mürtefi'dir. Ve birisi hezbe-i Atlastır ki Tunus ve Cezâir memleketlerinde vâki olarak 1236 zira irtifaî vardır. Ve birisi dahî hezbe-i Yaruba'dır ki Sudan-ı şarkî memleketinde olup 514 zira irtifaıındadır. Amma Afrika kıt'asında kuh-ı ateş-feşan yani yanardağ pek nadir ise de ona müteallık olan Cezâirde kesiru'l-vucuddur. Ez ân cümle Tenrife ve Lanzeruta nâmân adalarda vâkidir ki Kanarya adalarıındandır. Ve

keza Foga nâm ada da dahî bir yanardağ vâki olmuştur ki Yeşil Burun adalarındandır. Ve biri dahî Borbon adasında kâindir ki Madagaşkar adalarındandır. Lakin bu kıt'a da bi-aksi'l-mezkûr pek vüs'atli çöller fesahatli sahralar ale'l-husus asaleten sahârâ ıtlak olunan dûr û diraz çöl ve beyâban ki âb ve kiyahdan hâli hakistandan belki hakikatte eser-i nebattan arî ahcardır. Maldan ibaret olan deryay-ı rikistandır. Afrika'nın sevâhil-i garbiyyesinden bed' ve serâpa [3b] Afrika-i şimâli kıt'asını ba'de'l-ubûr Süveyş dili vesatetiyle Asyay-ı duhûl ve Arabistan ve Acemistan ve Kandehar'dan murur ederek Moğol Tataristanına varınca mümted olmuş bir mefaze-i bi-nihayedir. Ancak sahârânın ber-vech-i meşruh tûl-ü mesafesi cihetiyle ismi dahî her mahalde muhtelifdir. Ve târifden müstebân olduğu üzere işbu Sahârâ tâbir olunan çöl-i Rikistan ve Sengistan'dan ibaret olduğu ecelden havası bigayet suhnetli olup hatta bazı mahallerinde gündüzleri olmertebe hararet olurmuş ki adeta istimal olan Reaumür mizanü'l-harereti derecâtı hesabıyla kırk dereceden kırk sekiz dereceye kadar çıktığı olur imiş. Binaen alâ zâlik işbu sahârânın yalnız Afrika kıt'asında değil belki Asya kıt'asında dahî ihtilaf-ı hararet-i hava babında dahlî azimi derkârdır. Ve bundan başka kıt'a-i mezkûrenin vaz'ı felekis-i iktizâsınca ekser memâlik-i mıntika-i harre dâhilinde bulunmakla ifrat-ı suhnetten beri bûldan ve memâliki nadirce bulunur. Amma Kıt'a-i³⁶ Afrika'da zuhûr eden madeniyyat her çend layıkıyla malum ber-vech-i değil ise de hangi mahallinde hangi madeniyyatın kesret üzere bulunduğu ber-vech-i icmal işaret olunur. Şöyle ki kıt'a-i mezkûre de elmastan mâadâ bi'l-cümle ahcâr-ı giranbaha mevcud olup Sudan içinde ve zirde beyan olunacak Bahr-i Ebyaz nâm nehir tûlunca vâki memâlik ve arazide ve ati'l-beyan nâhiye-i Nil'de meâdin-i zeheb kesret üzere olmakla oltaraflarda altın vefret üzere zuhûr eder. Sim ve nuhhas ve filizzât-ı sâire [4a] dahî bulunur. Lakin bunlar altın kadar vefret üzere zuhur etmez. Ve mevâlid-i nebatiiyenin neşv ü neması şu vecihledir ki Sevâhil-i Berberiiyye'de neşv ü nema bulan envâ-ı nebat Avrupanın İspanya kıt'asında hâsıl olan nebata mümasildir. Binâenberîn Sevâhil-i Berberiiyye'de zeytin ve portakal ve hurma ağaçları kesret ve kuvvet üzere hâsıl olur. Ve kezâlik iklim-i Mısır'a mahsus bir takım envâ' nebat vardır. Ez ân cümle Hıyarşenbe [Hıyarşembe] ağacı Saîd içine mahsustur. Ve keza Bahr-i Süveyş'in

³⁶ Afrika kelimesinin 'kaf' harfinin iki noktası unutulmuş ve matbu nüshalarından da sağlaması yapılmıştır.

Sevâhil-i Afrikıyyesi üzerinde Babu'l-Mendeb etrafında kahve ağaçları hodrev olmakla bittabi neşv ü nema bulurlar. Ve Afrika'nın nihayet-i cenûbîyyesi olan Ümid Burnu'na ve olcivara karib mahâll-i sâireye mahsus birnice envâ-i nebat vardır ki tafsîli ılmü'n-nebat kitaplarında muharrerdir. Ve keza cins-i hayvandan katî vâfir enva-ı hayvan mevcut olup şöyle ki kıt'a-i vasatiyye ve şimâliyesinde arslan ve kaplan ve gazel ve çakal ve adeta bir örgüçlü [hörgüçlü] deve ve devekuşu gibi envâ-ı hayvanat iva ederler. Ve sahârânın üstünde Senegambi ülkesinde ve Sudan'ın büyük nehirleri cereyan eden nevâhide Afrika'ya mahsus büyük dişli filler ve iki boynuzlu gergedanlar ve deraz-kad zürafalara bed-suret denizaygırları keşt ü gûzâr ederler ki bunlar Ümid Burnuna varınca yayılıp dağılmışlardır. Ve iki medâr-ı inkılâp beynlerinde vâki Bilad-ı Afrikıyye'de Fransızca sebenüfsal [seb enfal] dedikleri kuyruksuz maymunlar ve Nil-i Mübârek'in yukarısı taraflarında kâin bazı havsalalarda ve diğer mahallelerinde cesedi kelp cesedine [4b] müşâbih ve kulakları gövdesinin sülüsânını tecavüz eder. Keşt-hüvar bir nev'çarpa hayvan bulunur ki Fransızca Fenek derler ve Zengibar ülkesinde Ümid Burnuna mahsus bir nev' su sığırı vardır. Ve bundan başka oltaraflarda hımâr-i vahşiyye³⁷ şebih Fransızca Zebra ıtlak olunur. Bir nev' Feres-i vahşi bulunur ve gövdesi hıncır gövdesine ve azı dişleri fil azı dişlerine müşâbih bir nev' Hûki Yabâni dahî oltaraflarda mevcuttur. Amma sınıf-ı haşarattan madud envâ-ı hayvandan timsah nâmıyla maruf canavarın her çend Nil-i Mübârek'de zuhûru meşhur ise de Afrika'nın Nijer ve Senegal misillü diğer enhâr-ı azîmesinde ve keza Kıt'a-i Asya'da Ganj nehrinde ve Afrika'nın bazı enhâr-ı kebiresinde bulunur. Şu kadar ki Nil'de zuhur edenler enhâr-ı sâirede bulunanlara pek müşâbih değildir. Ve Madagaşkar adasında pek çok envâ-ı bukalemun bulunduğu gibi cezire-i mezkûrenin sevâhil-i garbiyyesinde hikâye-i savtıyla müsemma Ay Ay nâmında acibu'l-hılka bir nev' Teyun [Sincap] dahî vardır. Amma envâ-ı hayye ve haşarât-ı sâirenin Afrika kıt'asında kesret üzere bulunduğu muhtac-ı tafsil değildir. Hulâsa-i kelam bu kıt'ada envâ-ı tayr kesret üzere bulunup lakin her bir mahallinde bazı envâ-ı mahsusa kesret üzere tavattun eylemiştir. Mesela Nahiye-i Nil'de ve Sevâhil-i Bahr-i Sefid'de bulunan Mürگان-ı Arabistan ve Acemistan ve İspanya da bulunan envâ-ı tayra müşâbih olup nü'am yani devekuşu gibi ihtiyar-ı

³⁷ Bu hayvan Mısır'da matbu coğrafyada Hımaru'z-Zered ismiyle muharrerdir.

uzlet edenler dahî sahârâda ve sâire çöl [5a] ve beyâbanlarda seyr ü tayaran ederler. Ve keza Ümid Burnu civar ve havalisinde envâ-i diğêr hoşendam kuşlar mevcut olup hususiyla kartal ve atmaca ve şahin misillü saydişkâr, mürgân-ı cevârih envâ-i hadd-i şimardan efzun ve tutî ve papağan ve sâir hoş-avaz ve hop-güftâr kuşların oltaflardan geldiğı ve nüfus güvercin misillü tayyibü'l-me'kel mürgân-ı sayd'ın oldiyârlarda hususan İklim-i Mısır'da nemertebe vefret ve bereket üzere bulundukları müstağni ani'l-beyandır.

AFRİKA KİT'ASININ USUL-İ POLİTİKAYA DAİR AHVÂL-İ COĞRAFIYYESİ BEYÂNINDADIR

Afrika kıt'asının mesâha-i sathıyyesi bi-hisâbı terbî-i takriben sekiz buçuk milyon ve bi-ibaret-i uhra seksen beş kere yüz bin murabba' mil-i coğrafiden ve hâvi olduğı nüfusu beşerıyye dahî altmış milyon yani altı yüz kere yüz bin³⁸ nüfustan ibaret olmakla her bir murabba' mil dâhilinde takriben yedişer nüfus-u beşeriye bulunmuş olur. Halbuki Avrupa kıt'asında bir murabba' mil dâhilinde seksen iki ve Asya da otuz iki âdem bulunduğı cihetle işbu Afrika Kıt'ası gerek nüfus-u mevcude-i mutlaka ve gerek nüfus-u izâfiyye itibarlarıyla berr-i kadim kıt'alarının min ciheti'l-akvâm-ı umran pek dûn rütbe olan kıt'asıdır. Pes kıt'a-i mezkûrenin sekenesi akvâm-ı muhtelifeden mürekkep olarak onları ihtilaf-ı lugât itibariyle altmış ve şu kadar akvâm-ı muhtelifeye taksîm ederler. Şöyle ki ati't-târif Nâhiye-i Nil'de Mısırlılar yani mısriyyun-u mütekaddimun neslinden olup Kıpti tâbir olunan kavm-i mahsus ve keza Nubiyyeliler ve Ebnâ-i Şeyh [5b] Dungali ve Şelükiler ki Funci [Fungi] ismiyle dahî marufturlar. Nâhiye-i mezkûrda sakın olurlar. Furiler ıtlak olunan kavm Darfur vilâyetinde tavattun edip Cibâl-i Atlas'da dahî Emaziğ ve Fobil ve Tuvarik [Tuareg] ve Nibu nâmân kabâil-i muhtelifede sakın olur. Ve keza Sudan-ı Zencistan da Yulof ve Mandingo ve Felâte ve Calanga ve Kisur ve Hevsa ve Kongo ve Bengale ve Kafre ve Hotantot ve Gale misillü muhtelifetü'l-lugat akvâm-ı müteaddide-i asliye mevcud olduktan başka zuhûr-u din-i mübin'den beri Arab ve Türk ve Tatar nesillerinden katî vâfir nüfus-u İslamiyye dahî tavattun eylemiştir. Ve bir iki yüz seneden beri Avrupalı ve Amerikalılar işbu saded tercümesinde olduğumuz Afrika Kıt'asının ekser mahallerini gasb ve istilâ etmekle şimdilerde onlardan dahî nice akvâm-ı

³⁸ Mısır'da matbu coğrafyada yüz sekiz milyona iblağ olmuştur.

muhtelif olaraflarda tavattun eder olmuşlardır. Kaldı ki sekene-i Afrika ber-vech-i meşruh lisân ve lugât itibarı ile akvâm-ı muhtelifeye taksîm olunduğu gibi din ve millet cihetiyle dahî milel-i müteferrikaya taksîm olunur. Şöyle ki akvâm-ı mezkûrenin ekserisi cemâd-ı lââyâkil kabilinden olmakla putperest olarak bazıları yılana ve bazıları horoza ve bir takımı enhâr ve eşcâra ve bazıları dahî şems ü kamer ve sâir derârî-i nücûma perestiş etmeleriyle olaraflarda abede-i esnâmlık rezaleti bi-envâiha revaçtadır. Ve rezile-i mezkûreye ilave olmak üzere Sudan ve Senegambi ve diğer mahallerde fırsat bulduklarında insan ekl eder. Bir takım eşhâs-ı merdümhâr bulunmakla bunlar bazen misafirlerini [6a] ekl eyledikleri gibi perestiş eyledikleri cemâdât ve hayvanâta kurban olmak üzere kendilerinin eflaz kebed olan etfal-i evladlarını dahî zebh eylemek cümle âdât-ı menhuselerinden olduğuna binaen olıfl-ı masumu evvelen tesmin edib ba'dehü hayvan âsâ zibh ve derhal kebab ve büryan ederek tezehhürlenmeyi indi menhuslarında efdal ibadâtta addeyledikleri reside-i rütbe-i sıhhattir. Amma Din-i İslam Afrika'nın sevâhil-i şimâliyyesinde yani Mağrib-i zemin ve Tunus ve Trablus ve Mısır'dan bed' ile dâhil-i Sudan'a varınca şayi' ve münteşir olup ve lehü'l-hamd ve'l-minne yevmen feyevmen tekkessür etmekde olduğundan şimdilerde bile putperest taifesine galib gelmeğe başlamıştır. Ve millet-i İseviyye kalil ve Yahudi milleti ekal âyin-i Mecus ise ekalli kalildir. Kaldı ki Kıt'a-i Afrika'da her türlü idâre-i mülkiye sureti cari ise de Bornu hükümetinin sureti idâresi aciptir. Şöyle ki Kıt'a-i Asya'da vâki Yapon [Japon] memleketinde cari olan suret-i idâreye şebih tâsarrafât-ı mülkiye zahirde iki kimseye munhasır olup birisine Şeyh Mücâhid tâbir ederler ki hakikatte melik budur. Ve olbirine sultan ıtlak ederler ki taht ve saltanatına aid bi'l-cümle hukuk ve imtiyazata malik olup lakin umur-i mülkiyeye kat'a müdahale edemez. Amma Marok Devletinde yani Fes Padişahlığında ve keza Benin ve Yaruba ve Bondo ve Darfur ve Fellân hükümetlerinde hükümet-i mutlaka suret-i cari hususiyle Dahomey Hükümetinde olkadar şedid ve haddini tecavüz eylemiştir ki her kimin [6b] olur ise olsun ilk erkek evladı padişahındır. Bundan başka nisa-ı raiyyeti bey' ve ilzâma muktedir olduğu cihetle ebnâ-i raiyyetten tehhül murad edenler kendine katî vâfir akçe vermedikçe aslen tehhül edemezler. Ve kezâlik zirde beyan olunacak Gine ve Cancar hükümetleri dahî minval-i meşruh üzere belki bunların zulüm ve teaddileri hükümet-i mezkûreden eşeddir. Zira bu hükümetlerde bulunan hükümdâran murad eylediklerinde emvâl-i raiyyeti nehb ve

gasp eylediklerinden başka ebna-i raiyyeti ahar memleketlere bey' ederler imiş. Amma Diyâr-ı Habeş ve Madagaşkar adasının hükümdârları mezkûrelere mümâsil olup ve bunlar me'külât ve meşrubât ve zebh-i hayvan hususlarında bile herkesi serbest bırakmayıp belki bazı me'külâtı ve meşrubâtı ahâd-ı nâsa ve bâzı et'ime ve eşribeyi ekâbir-i raiyyete ta'yin ve tahsis etmeleriyle ferikaynı ta'zibden hâli değillerdir. Lakin Bambuk ve Gine boyunca vâki bilad ve Bika' ve memâlikin hükümdârları usul-u intihâbiye üzere nasb olunmakla bunların mertebe-i nüfuzları dûncedir. Ve keza Aşâneti nâm hükümetin suret-i idâresi padişahlık ünvanında ise de tâsarrufât-ı mülkiye fakat padişaha münhasır olmayıp belki ekâbir-i devletin rey ve müdahalesi lâzimededen imiş. Amma Senegambi Kıt'asında mütevattın Mandingo taifesi cumhuriyet suretini iltizam ederler. Ve idâre-i Mısıryye sureti ise mine'l-kadim câri olduğu vecihle eyâlât-ı sâire-i Devlet-i Aliyye gibi bir vali-i zî-meknet uhdesinde [7a] idâre olunmaktadır. Ve Sudan-ı cenûbî ülke-i vesînda mütevattın ahâlinin ekserisi hükümet-i mutlaka suretini ihtiyar etmişler ise de usulü intihabiye üzere nasb olunurlar. Yani hükümdârlığa ehak ve elyak her kim ise olkimse hükümdâr ittihaz olunur ve her ne kadar hariçte zinet-i libas cihetiyle ahâd-ı nâsdan bir farkı yok ise de hakikatte hükümdâr olduğunu cihetle sâir ebna-i raiyyet onun ferman beri olmaktan inhirâf ve istinkâf eylemezler. Amma hiref ve sanayi cihetiyle Afrika Kıt'asında mevcut akvâm-ı muhtelifenin en terbiyelisi ahâli-i Asyaya lede'l-mukâyese onlara müsâvattan gereği gibi devr ve dûn ise de Avrupalıların zan ve tahminleri gibi pekte bi'l-umum cahil ve nâdan değillerdir. Ezcümle Madagaşkar adasında mutavattın Uvai nâm taife-i Mısır ve Berberiyye ahâlisinden mâadâ bi'l-cümle Afrika ahâlisinin hünerver ve marifetlisidir. Şöyle ki madeniyyat işlemekte her çend Avrupalıya faik değiller ise de pekte aşağı kalmazlar. Ve diyârlarında görülmeyen eşya-i sanaiyenin ekserisini kendileri inde'l-irâe ber-vech-i suhûlet taklid ve temsil edip nefis ve metin kumaşlar ve e'lâ kirbas ve tûlbentler i'mâl ederler. Ve İklim-i Mısır'ın bilad-ı meşhuresinde ve keza bilad-ı Berberiyye de Bornu mülketinde güna gün hiref ve sanayi mevcut hususiyle gevsâle ve culud-u sâire-i debbâğât i'malinde pek meşhurlardır. Nitekim Mağrib-i zemin vilâyetlerinden Marok ve Fas ve Fulan memleketlerinden gelen sahtiyan [7b] metâi Avrupada pek muteberdir. Ale'l-husus çend seneden beri ve İklim-i Mısır'ın bazı mahallerinde pamuktan mâmul emtiâ pek revaçtadır. Ve keza Tunus taraflarında keten ve

yapağıdan mâmul akmişe-i mütenevvîa ve şallar ki Âsitâne-i Aliyye’de Mağrib şalı denmekle maruftur. Ve keza ihram ve âbânı bilad-ı sâire de dahî bigayet makbul ve muteberdir. Ve Bornu ahâlisinin sanat-ı zerkeride olan hazâkât ve maharetleri el-hak şayan-ı taaccübtür. Amma Afrika Kıt’asının ticaretgâh olan şehir ve bendergâhları bunlardır ki zikr olunur. Ez ân cümle bilad-ı Sudan’dan Tümbüktü [Tinbüktü] ve Cine nâmân şehirlere behersene Afrika’nın aktar ve eknafından müteaddid kervanlar gelmekle gerek kendilerin emtiâ-ı mahsuselerini ve gerek Avrupa ve Asya metalarını bilad-ı Sudan emtiâ ve hâsılatıyla tebdil ve tâviz ederler. Ve kezâlik Fizan memleketinde vâki Murzuk ve Darfur vilâyetinde kâin Kobe nâmân şehirler dahî sevâhil-i şarkîye-i şimâliye-i Sudan’ın meşhur iskeleleridir. Şu kadar ki Fas Devletinin sabıku’z-zikr Tümbüktü şehrinden nüfuzu sakit olalıdan beri Sudan’ın Afrikayı şimâli ile vukuyafıta olan ihtilâti ticaretleri hemen Sudan’da mütemekkin bazı Kabâil-i A’rab’a mahsus gibidir. Nitekim şimâli-i Afrika’da Faslılara ve şarkda furiler dad ü sitâd etmektedirler. Ve Fülâh nâm A’rab ile Susiler ale’l-husus Mandingo nâm A’rab taifesi Afrika’nın Senegambi taraflarında ahz ve îtâ ederler. Ve Nâhiye-i Nil’in şehir ve bendergâh-ı cesîmi belde-i Mısır-ı Kahire’dir ki Asya ile Afrika [8a] beynlerinde vâki kâffe-i ticaretin bendergâh-ı meşhuru olduğu misillü Fizan ve Darfur ve Şendi? ve Damer ticari vesatetiyle Tunus ve Cezâir ve Fas ve Marok vilâyetlerine dahî münasebât-i ticareti mümteed olmuştur. Sudan ve Nubiye ve Habeş memâlikiyle dahî ticareti derkâr olup hatta şimdilerde Şendi şehri Afrika-i şarkî ile Sudan ve Habeş ve Nubiye İklim-i Mısır ve hicaz aralarında asaleten bir bendergâh-ı cesîm olmuştur. Nitekim Sudan ile Gine beynlerinde vâki teati-i ticaret hususunda Komassiyeye nâm şehir dahi böylecedir. Kaldı ki akvâm-ı Afrikıyyeden asaleten ahz ve i’tâ ile meşgul olan erbâb-ı ticaret sabıku’l-iş’ar Mandingo ve Fizan ve Fûri nâmân A’rab olup lakin bunlardan başka Afrika’nın ekser mahallerine yayılmış olan taife-i Yahud ve keza Giberti ve Muviza ıtlak olunan akvâm dahî ticaret ile geçinirler. Ve sabıku’z zikr bilad-ı Afrikıyyeden mâadâ diğer ticaretgâh olan Büldân-ı Fas ve Marok ülkesindedir. Ve keza Cezâir Konstantin şehirleridir ki Fransalı yedinde bulunan bilad-ı Afrikıyyedendir. Ve keza Tunus ve Trablusgarp şehirleridir ki her birisi olnâmda olan memleketin kürsisi olup ikisi dahî memâlik-i mahruse-i şahânedendir. Ve keza İskenderiye ve Kuseyr ve Sevâkin şehirleridir ki sabıku’l-iş’ar Mısır-ı Kahire ve Şendi ve Damer misillü Devlet-i Aliyye’nin

Afrika'da vâki bilad-ı meşhuresindendir. Ve Bornu şehir ki Borno ülkesindedir. Ve keza sabıku'l-iş'ar [8b] Tümbüktü ve Cine ve Kankan nâmân şehirlerdir ki Senegambi Kıt'asının bilad-ı meşhuresindendir. Kaldı ki zıkr olunan ticaretgâh şehirlerinden mâadâ Fransalı ve İngilizli ve sâir Avrupalı yedlerinde bulunan Afrika kıt'alarında dahî bazı ticaretgâh mahaller vardır. Lakin bunlar kadar meşhur değildir. Amma Afrika'nın memâlik-i dâhiliyesinde matlub ve muteber olan eşya-i hariciye yani memâlik-i sâireden Afrika'ya sevk olunan emvâl ve emtiâdan oltaflarda pek merğub eşya kılıç ve tabanca ve tüfeng ve hususan Venedik harmühresi olmertebe sürülür ki hesaba gelmez. Ve keza yapağıdan mâmul kaba metâlar ve ipeğe müteallık eşya ve çanak ve çömlek makûlesi hırdavât-ı menzil ve nuhâs-ı esfar ve basma bâzen ve yollu tûlbent ve yazı kâğıdı ve mercan ve ustura ve ıtrıyyat ve baharat ve bunlardan mâadâ bilad-ı sevâhilde şal ve emtiâ-i hindiye dahî revac ve itibardadır. Ve keza ırk ve Rum makûlesi iksirat ve demir ve nuhâs ve tenekeden mâmul edavât ve müsta'melât-ı sâire ve bi'l-umum Avrupada i'mal olunan eşya-i müstamelenin ekserisi işbu sevâhil-i bilad-ı Afrikıyyede râic ve muteberdir. Amma Afrika'da çıkıp hârice verilen mahsulât-ı tabiyye ve masnuât-ı beşeriyye gubarı'z-zeheb yani altın tozu ve ağac yani fildişi ve pirinç ve buğday ve sumağ-ı Arabi ve biber ve riyaşi'n-nûâm yani devekuşu tüyleri ve medbuğ yahut gayri medbuğ deriler ve sahtiyan ve pamuk ve çivid ve hurma ve sina yani Âsitâne'de sinâmeki dediğimiz [9a] devâ-i müşhil şem-u asel ve sarısabır ve ham bakır ve natron ve Madre [Maderia] adası ve diğer bazı adaların şaraplarıdır. Ve bunlarından mâadâ Bornu ve diğer bazı memâlik-i Afrikıyyadan çıkan zenci üserâ dahî bey' ve şira olup erbabı olan tamahkâran işbu ticaret-i zemimeden katî vâfir ribh ve kâr ederler. Kaldı ki Afrika'nın sevâhil-i garbiyesinde fi'l-kadim ticaret-i bahriye usulü, bigayet revaçda olmak melabisesiyle oltarihlerde sevâhil-i Afrika sekenesinin ılm-i bahirde olan hazâkat ve maharetleri akvâm-ı sâireye faik ve racih ise de şimdilerde onlardan bir eser ve nişan kalmayarak fenn-i bahirde maharet şöyle dursun âdetâ sefine inşasına muktedir ferd-i vâhid bulunmadığına mebni icab eden süfün ve levazımâtı bahriyelerini i'mal ve inşâ hususunda Avrupalılara muhtaç olmuşlardır. Ve derin Afrika'da da altının vefret ve bereketi sebebiyle bey' ve şira ve ahz ve îtâ altın tedavül eder ise de şu kadar ki meskûken isti'mal olunmayıp teberrü külçe olarak istimal ederler. Ve oltaflarda milhin bigayet killet ve nedreti cihetiyle madeni-i mezkûr dahî altın bedelinde

isti'mal olunur. Ezcümle Mandingo vilâyetinde milhin bahâsı olmertebe ğali imiş ki bizim hesabımızla bir kıyyesi yüz yirmi kuruşu tecavüz ediyor. Binaen alâ zâlik Afrika'nın bazı mahallerinde beş altı kıyye milh mukabelesinde on dört on beş yaşında bir esir verdikleri mesmudur. Amma Afrika kıt'asının memâlik-i müteaddideye [9b] taksîmi hususunda coğrafiyyun ihtilaf üzere olduklarına binaen nâhiyeât-ı kadimeye taarruz olunmayarak fakat vaktimizde meşhur olan taksîmât beyan olunur ki nâhiye-i Nil ve nâhiye-i Mağrib ve Nâhiye-i Zencistan ve Nâhiye-i Afrika-i Cenûbî ve Nâhiye-i Afrika-i Garbî isimleriyle müsemma olan kıtaât-ı hamse-i azimeden ibaret olmakla ber-vech-i âti her birisi alâ haddetin târif ve tavsîf olunur.

NÂHIYE-İ NİL TABİR EYLEDİKLERİ KİT'ANIN TARİFİDİR

Nâhiye-i Nil ıtlak olunan kıt'a-i cesîmenin vaz'ı felekisi kırk iki buçuk derece-i tûl-ü şarkîyeden altmış bir buçuk derece-i tûl-ü şarkîye ve arzan yedi derece-i arz-ı şimâliyeden otuz iki derece-i arz-ı şimâliye varınca mümted olmak takribiyle şimâlde serhadâtı Bahr-i Sefid ve şarkda Devlet-i Aliyye'nin Asya Kıt'ası ve Bahr-i Süveyş ve Babu'l-Mendeb Boğazı ve Aden Körfezinin bir kısmı ve cenûbde ati'l beyan Nâhiye-i Afrika-i Şarkî ve keza Nâhiye-i Zencistan ve garben dahî Nâhiye-i Zencistan'ın bazı mahalleriyle ati't-ta'rif Nâhiye-i Mağrib'dir. İmdi bu nâhiye-i Nil'den ubûr eden enhârın a'zam ve eşhur-u ve yümni bereket cihetiyle enfa' ve efdali Nil-i Mübârek'in ismiyle maruf-u enâm olan nehr-i azimdir ki menbâi mukaddime de beyan olunan Cibâl-i Kamerde olduğu tashih kerde-i coğrafiyyun asır olarak olhavalide Bahr-i Ebyaz nâmıyla Zebanezd olup Dunga ve Şelûf ve Kordofan vilâyetlerini ubûr ve diyâr-ı Habeş'ten gelen Bahr-i Ezrak nâm nehirler ile ba'de'l-iltika olvakit Nil ismiyle yâd olunmaya başlayıp Nûbe vilâyetine murur ve bu takrib-i hulefayı [10a] Ve Şendi?, Damer, Dongola, Derra nâmân bilad ve kasabâtın önlerinden ubûr ve daima cihet-i şimâle doğru cereyan ederek File nâm mevzide kâin şelaleden yani nehr-i Nil'in mevzi-i mezbûrede vâki ucmesinde ba'de'l-indifa' nihayetü'l-emr İklim-i Mısıra duhûl eder. Pes bu defa bir nehci-âti yani Said içinde vâki Asvan ve Esna ve Karnak ve Gorne ve Gana ve Cerce ve Suyut ve Mangolot ve Minye ve Adgıhiyye ve sâir bilâd ve kasabâta murur ederek Mısır-i kahireye hubut ve şehri mezkûr civarında dahî birkaç kola ayrılarak nihayet Bahr-i Sefid'e mansıb

olur. İşte Nil-i Mübârek'in semti cereyanı ber-vech-i icmal böylece olup ve menbâından³⁹ mansıb olduğu mahallere dek kat eylediği mesafe hesap olundukda bi-hasebi's-seyri'l-evsat dört aylık yoldan geldiği revnümâ olmakla nehr-i mezkûrun nemertebe tavis ve cesîm bir nehr-i pür bereket olduğu müstebân olur. Kaldı ki Nehr-i Nil'in ber-vech-i meşruh münkasım olduğu şubelerden ikisi meşhurdur ki Reşid ile Dimyat'a akan şubeleridir şöyle ki evvel ki cihet-i garbda ve sani cihet-i şarkda vâki olup ve beynlerinde mahsur olan mahallin kitabeti Yunanda dal harfine müşabeheti sebebiyle eskiden beri Delta-i Nil'e ıtlak ederler. Ve şimdilerde teshila med ü şüdd zımnında çend kıt'a cidâvel dahî küşad olunmuştur. İmdi işbu nâhiye-i vesia-i Nil coğrafyaca dört büyük ülkeye taksîm olunur ki ikisi cenûbî vâki olarak birisine diyâr-ı Habeş ve olbirine memâlik-i Bahr-i Ebyaz tâbir ederler. Ve ülkeyi sâlis Nûbe memleketidir ki vasatta vâkidir. Rabi' dahî İklim-i Mısır'dır ki [10b] nâhiye-i Nil'in ânifen munkasım olduğu ülke-i selâsenin cihet-i şimâlinde vâki olmuştur.

DIYÂR-I HABEŞ TARİFİNDEDİR

Diyâr-ı Habeş çend seneye gelince devlet-i vâhide idâresinde olarak bir mülketi vesia ise de şimdilerde teşettüt ve teferrük etmekle altı kıt'a hükümete taksîm olunmuştur. Şöyle ki birisi Tigre hükümetidir ki memleketin istihkâmât-ı mevkıyyesi ve sekenesinin hurup ve cengâverliği ve intifa' cihetleriyle memâlik-i Habeş'de kâin hükûmatın pek kuvvetlisidir. Ve hükümet-i mezkûre çend kıt'a eyalete taksîm olunur ki isimleri Andarta ve Tigre ve Lesda ve Samen ve Bahrengâş ve Sira diye mazbuttur. Meşhur olan biladından birisi Antalo nâm şehirdir ki takriben bin haneyi müştemil olmakla hem kürsi-i eyalet-i Andarta ve hem dahî Makarrı hükümettir. Lakin şimdilerde hükümdâr bulunanlar Şelikot nâm kasaba da ikamet etmekle hayli mâmur olarak bir kenise ile sekiz bin nüfûsu hâvi bir kasabadır birisi dahî Edava nâm kasabadır ki Tigre eyaletinde vâki olup bilad-ı sâire-i Habeş nisbetle ziyadece mâmur ve ticaretgâh ve ahâlisinin ekser ve eğlabi ehl-i tevhid olmak üzere takriben sekiz bin nüfûsu hâvi bir kasabadır. Ve Aksum nâm şehrin vakt-i Yunan'da mâmur ve âbâdan bir şehir olduğu el-yevm âsâr-ı harabesi meşhud olan hatt-ı Yunan ile menkuş dikili taşlardan istidlal olunur ise de şimdilerde beş altı yüz bab haneye müştemil [11a] bir küçük kasaba olmuştur. Ve bi'l-cümle memâlik-i Habeş'de

³⁹ Arapçadaki 'nûn' harfinin noktası, yanlışlıkla harfin altına konulup 'bâ' harfi yapılmıştır.

vukuyafta olan havâdisâtı dehriyye işbu kasabada cem' ve telfik olunur ki ve kayii aksum ta'bir olunan tarihinden ibarettir. Amma Samin eyaleti ziyade dağistanlık bir mahal olup lakin sekenesi taife-i Yahud'dur ki bundan takriben iki bin altı yüz sene mukaddem Buhtu'n-Nasr arz-ı Filistin istilası hengâmında diyârı Habeş'e firar eden Beni İsrail bakıyesidir. Tenbih: İşbu Afrika kıt'ası tercümesinde her bar bundan şu kadar sene mukaddem ve diye zikr olunsa muradımız tarihi tercüme olunan bin iki yüz altmış iki sene-i hicriyesinden ve bi-ibaret-i uhra bin sekiz yüz kırk altı sene-i miladiyesinden şu kadar sene mukaddem demek ise de ancak zikr olunacak seneler iki surette dahî sinin-i şemsiye-i örfiye hesabıyladır inteha. Kaldı ki merkûm Yahudiler karib-i ahde gelince serbesiyyet üzere idâre olunmuşlar ise de şimdilerde krallarının nesli munkarid olmakla el-haletinde Tigre hükümdârı zaptında olmaları me'muldur. Ve Kassan nâm şehir-i Bahringaş eyaletinin ve Sira nâm şehir dahî Sira eyaletinin kürsileri menzilinde büyücek kasabalarlardır. Salifu'l-iş'ar hükümdârlıklardan birisi dahî Gunder hükümdârlığıdır ki çend pâre kazalara maksum olarak meşhuru ve gayet münbit ve mahsuldârı Demba kazasıdır. Ve Gunder kürsi-i eyalet olarak elli bin kadar nüfus ile kırkdan mütecaviz keniseyi müstemil ise de fakat birisi müzeyyence olup bakileri değil imiş ve kral sarayı oldukça büyücek binası olmakla mesturdur. Ve sabıku'l [11b] -iş'ar kazalardan birisi dahî Damut nâm kaza olarak vefret altın ile meşhurdur. Amma Amhara hükümdârlığı İslam'dan bir hükümdâr zaptında olarak raiyyeti dahî bi'l-cümle ehl-i tevhiddir. Kaldı ki sadedi târifinde olduğumuz diyâr-ı Habeş'de işbu zikrolunan eyalet ve vilâyetlerden mâadâ bir nice vilâyet dahî dâhil-i hatt-ı Habeştir. Lakin onların ahvâl ve evsafı bu zikrolunanlar kadar dahî malum olmadığından bu mukamda onlardan sarf-ı nazar kılınmıştır.

BAHR-İ EBYAZ MEMÂLİKİ TARİFİNDEDİR

Nâhiye-i Nil'in bu kıt'asında sakin olan ahâli bi'l-cümle siyah renk A'rab olarak kendilerin serbesiyyet üzre ederler. Meşhur olan vilâyetlerinden birisi Dunga vilâyeti olup yüksek ve Cibâl-i Kamer'e karib bir vilâyettir. Kudemâyı hiyeviyyun ve coğrafiyyundan sahib Maceste Batlamyus'un iş'ârına nazaran oltaflarda katî vâfir göller mevcut olmakla Nil-i Mübârek'in asıl menbâi işbu Dunga vilâyeti olmak pek zann-ı galiptir. Ve olhavalide bir vilâyet dahî vardır ki Şelükiler vilâyeti

denmekle maruf olup Bahr-i Ebyaz tûlunca vâkidir. Lakin ahâlisi merdümhâr olmak üzere meşhurdur. Ve bunlar seyf ü sinan misillü esliha-i câriha istimal ederler ise de vakt-i istimalde zehr-alûd olarak kullanırlar. Hatta bundan üç yüz sene mukaddem Sinnâr vilâyetini nehb ve gart tarîkiyla zapt ve teshîr eyleyen bu Ârab'tır. Amma Bahr-i Ebyaz'ın sağ yakasında Deneka nâm bir vilâyet olup ahâlisi Arab putperesttir. Ve Bertat vilâyeti ki Cebel-i Uyûn [12a] dahî derler dağistan ve ormanlığı çok bir vilâyet olup meşhur olan kazası Kamambel'dir ki oltarafda altın madeni kesret üzeredir. Ve Sekene-i vilâyet putperest ve hurub ve cengâver ise de etrafta bulunan ehl-i İslam ile musâlaha ve müsaleme üzeredirler. Arkok nâm vilâyet dahî işbu Bertat ile ati'l-beyan Nûbe ülkesi ve Diyâr-ı Habeş meyanelerinde meşhur pazar mahallidir. Ve Şibon ve Firtit ve Teklasi ve Vakurduhan ve Darfur ve sâir vilâyetler dahî mevcut ve ekserisinin ahâlisi Ehl-i İslam'dır.

NÛBE ÜLKESİ TARİFİNDEDİR

İşbu hatt-ı vesia-i Nûbe el-yevm idâre-i Mısıryye dâhilinde bulunarak memâlik-i Devlet-i Aliyye'den olup çend kıt'a memâlike munkasımdır. Birisi Sinnâr vilâyetidir ki Sinnâr ismiyle mâruf olan belde olvilâyette olup Bahr-i Ezrak'ın sol yakasında ve takriben on bin nüfusu hâvi bir şehirdir. Birisi dahî Halfa nâm vilâyetidir ki Bahr-i Ezrak ve Nil-i Mübârek boyunca vâki bazı araziden ibaret olup meşhur kasabaları Halfe ve Soba nâmân kasabalarıdır. Şendi? vilâyeti dahî Nûbe ülkesi muzâfâtından olarak Halfe vilâyeti gibi nehr-i Nil tûlunca kâin bazı araziden ibarettir. Meşhur olan kasabasına Şendi denir ki takriben yedi bin nüfusu hâvi bir kasaba-i mâmuredir. Kaldı ki bu Şendi kasabasının otuz mil mesafe çevresinde Nağa nâm bir harab karye olup sevâlîf-i eyyamde pek mâmur ve abâdân bir şehir-i cesîm olduğu el-yevm âsâr-ı [12b] harâbesi meşhud yedi aded heyâkilden istidlal olunur. Haşur nâm kasaba dahî nehr-i Nil'in sağ yakasında ve Şendi kasabasının altında vâki olup civarında ve dühur-u maziye de Mısıryyün-ü kadîmin menba-ı temeddün ve terbiyeleri olan medâin-i meşhureden Merue nâm şehir-i kadîmin âsâr müşahede olunur. Damer nâm memleket dahî Nûbe vilâyetlerinden olarak nehr-i Nil tûlunca vâki bazı araziden ibaret ve bi'l-cümle sekene-i ehl-i tevhid olmakla Fakih-i Kebir unvanında bir şeyh itaâtında olurlar. Amma Damer nâm şehir beş altı yüz hâne-i müstemil bir kasaba-i mâmure olup derininde bir latif cami-i şerifi vardır. Ve pek

çok ulemâ-i â'lâm olcamide neşr-i ulûm etmekle kasaba-i mezkûre Afrika-ı şarkînin medrese-i asliyesi makamında olmuştur. Ve bundan başka bi'l-umum nâhiye-i Nil'in ticaretgâh-ı meşhurdur. Memâlik-i Berber tâbir olunan arazi dahî Nûbe vilâyetlerinden ve nehr-i Nil tûlunca vâki evlâd-ı Arab'dan Meyerkab kabilesi sakin olur. Şekiyye vilâyeti dahî dâhil-i hatt-ı Nûbe olarak kürsi-i vilâyeti Korta nâm kasabadır. Nura nâm mahal Nil-i Mübârek'in sol yakasında vâki olup ehrâm-ı cesîme yani büyük heremler bulunmakla meşhurdur. Dongola nâm vilâyetin meşhur kasabası Maraka nâm kasabadır ki nehr-i Nil'in sol yakasında ve oraca hayli mâmur bir kasaba olmakla makarr-ı hükümdâr vilâyetdir. Memâlik-i sukût ve Vâdi'l-Hacer vilâyetleri dahî Nûbe memâlikinden olarak herbirinin meşhur kasabaları vardır. Ez ân cümle el-Benâmbol nâm kasaba civarında ferâineyi Mısır'dan büyük Sezüstiris nâm firâvunun [13a] zevcesi binâ edip oltarihlerde heykel-i Ator denmekle meşhur olan kilisenin âsâr-ı inhidâmiyesi mevcuttur. İbrim nâm kasaba-i sağire dahî oltarafda olup takriben iki bin nüfusu müştemeldir. Ve nâhiye-i şarkîye-i Nûbe, nehr-i Atbera ve nehr-i Nil ve Bahr-i Süveyş beynlerinde mahsur olan araziden ibarettir ki olnâhiye de bir takım bedevi ârab tavattun eder. Ve Sevâkin nâm şehir Bahr-i Süveyş üzerinde vâki olarak işbu nâhiye-i şarkîye de kâin bilad-ı sevâhilin pek meşhuru ve takriben dokuz bin nüfusun nüfusu müştemil bir iskelesidir. Amma Nâhiye-i Garbîye-i Nûbe Nehr-i Nil'in cihet-i garbîsinde kâin araziden ibaret olarak oltaflarda Ebnâ-i Arab'dan Haseniye ve Kababiş kabileleri sakin olur ki ekserisi ticaret ile meşgullerdir. Ve olnevâhide milh madeni yani kayatuzu kesret üzere bulunmakla hem sınır olan bedevi A'rablar behersene katî vâfir milh istihrac ve onunla hayli ticaret ve intifa ederler.

İKLİM-İ MISIR TARİFİNDEDİR

Târife hacet olmadığı cihetle işbu iklim-i Mısır fi'l-kadim-i ulum ve maarif ve harf ve sanayi zuhûruyla kıt'a-i Afrika'nın ve kâffe-i berr-i kadimin pek meşhur ve binâm bir iklim-i vesi olup sevâlîf-i eyyamda olan kemali mâmuriyyeti el-yevm meşhud ve meşhur âsâr-ı mâmuriyyetinden yani beyne'l-enâm firavn tepeleri demekle maruf bigayet metin ve rasin ehram-ı cesîme ve nukuşu rumuz ile menkuş esatin-i refia ve heyakil-i vesia ve aliyye sure-i mıntikatü'l-buruc gibi istikmal-i ulum-u [13b] felsefiyeyi müstelzim nice nice sanayi-i beşeriyyeden müstedel ve

müstebân ve el-hak ümmü'd-dünya künyesiyle iktinayı şayan bir hatt-i vesia olmak melabisesiyle kadim-i eyyam da növbet bi növbet ferâine ve bitâleme ve rumiyyan ve acem zir-i tasallutlarında idâre olunmuş ise de bihamdihî teâla zuhûr-u millet-i beydâ alâ sahibihâ efdali's-salavât ve ezkâ tahiyyadan çend sene mururunda yani asr-ı hilafet-i hazreti faruki de feth olunarak oltarihden berü Memâlik-i İslamiyyeden olmakla her vakit Mülük-i İslamiyeden bir melik zabt ve idâresinde ola geldiği ve nihayeti'l-emr tarih-i hicret-i nebeviyyenin dokuz yüz yirmi yedi senesi hilalinde Sülale-i Tayyibe-i Osmani yandan ebu'l-futuh ve'l-megazi cennet mekan Sultan Selim Han-i Evvel nevverallâhü mez'cihü hazretlerinin ahdi hilafetlerinde Kansuguru yedinden nez'u tahlis ile feth buyurmalarıyla olvakitlerden beru dâhil aded memâlik-i mahruse-i şahane olmuştur. Ve lehü'l-hamd ve'l-minne şimdilerde Âsitâne-i Aliyye gibi müteaddid mekatibi ılmıyye ve tab'hane ve takvimhane ve rasadhane ve fabrikalar misillü levazımât-ı medeniyyetin ekserisi vaz ve te'sis olunmakla mâmuriyete gereği gibi yüz tutmuştur. Pes İklim-i Mısır evvel üç büyük kıt'aya taksîm ve her bir kıt'a dahî müdürîyyet nâmında bir nice kazalara tevzi olunur. Şöyle ki kıt'a-i ûlaya Mısır-ı esfel, kıt'a-i saniyeye Mısır-ı evsat ve saliseye Mısır-ı a'lâ ıtlak olunur. İmdi Mısır-ı esfel kıtası on beş kalem müdürîyyete taksîm olunur ki isimleri bunlardır. Mısır, Kahire, Gelyüp, Bilbeys, Şeybe, Beytu, Kamer, Mansur, Dimyat, Mahalle-i Kübra, Tanta, Melih, Bahile, Menuf, Bahile, Fuva, Denmehur, İskenderiyye'dir. Mısır-ı evsat ile Mısır-ı a'lâ [14a] dahî on kalem müdürîyyete taksîm olunur ki isimleri bunlardır. Cize, Itfihıyye, Benu Saife Feyyüm, Meniye, Menfelut, Suyut, Cerce, Esna'dır. Ve bunlardan mâadâ salifu'z-zikr Nübe Memâlikinde ve Kurduhan vilâyetinde ve diyâr-ı Habeşde kâin bazı mahaller dahî politikaca idâre-i Mısırıyyeye müteallıktır. Bu dahî hafi olmaya ki işbu zikr ve teaddi olunan vilâyetlerden her biri kürsi-i kaza ve kürsi-i müdürîyettir. Misillü Dimyat şehri kürsi-i müdürîyyet-i Dimyat'tır. Aliyye'l-bâkî pek olşehirlerden bazılarının fi'l-cümle evsafından bahs olunur. Ez ân cümle birisi Mısır-ı Kahire nâmıyla maruf olan bilade-i meşhuredir ki ber-vech-i işar kürsi-i eyalet Mısır olarak otuz derece ve iki dakika arz-ı şimâliye de ve kırk dokuz derece yirmi beş dakika tûl-u şarkîyede vâki ve Nil-i Mübârek'in sağ yakasında takriben yarım mil mesafede Mukattam nâm cebel zeylinde kâin bir belde-i mâmur olup elli üç pare mahalle münkasım lakin sokakları pek dardır. Âsitâne-i Aliyye misillü mezbûr mahallatın ekserisi Ehl-i

İslam'a mahsus olup bakileri dahî bazıları taife-i İfrinca ve bazıları dahî Rum ve Yahud ve Mecus tahsis kılınmıştır. Rumeyle ve Bereketü'l-Fil ve Ezbekiyye Kara Meydan nâm-ı diğer Gök Meydani nâmlarında dört pare vesatli meydanları vardır. Hususen Ezbekiye meydani sâirlerden evsa' ve Tuğyan-ı Nil esnasında ma-i Nil ile memlû bir havz olup içinden kandiller ile müzeyyen küçük kayıklar gezmekle bergüzel mesire ve nüzhetgah olur. Kaldı ki şehrimiz börekhaneleri kerpiçten ve tuğladan [14b] yapılmış resimleri namatbudur. Ve bundan başka sokak yüzünde pencereleri olmadığından hariçten nazar olundukda nümayişleri biraz sakildir. Amma vali sarayı ve beyler ve kâşifler ve şeyhler misillü ayan-ı beldenin haneleri mümtaz ve müstesnadır. Ve derun-i şehir de müteaddid cevami-i şerife mevcut olup lakin vüsat ve sanat-ı mimariye cihetleriyle dördü sâirlerden mümtaz ve ranadır ki Tolun Camii ve Camii'l-Hakim ve Camii's-Sultan hasan ve Camii Ezher'dir. Hususuyla Camii Ezher ki kesiru'l-feyz ve'l-berekat bir cami-i bi-adil olmak hasebiyle mecmuu ulema-i mısıryye olarak nice müfessirin ve muhaddisin ve fukaha ve mütekellimin ve sâire esatın-ı din-i mübin olmescid-i âlîde neşr-i ulum ve fûnun etmişlerdir ki telifat ve tasnifat ve bi'l-cümle âsâr-ı kalemiyyeleri yalnız İklim-i Mısır değil belki kâffe-i aktar-ı zemine şayi ve münteşir olmuştur. Nevverallâhü mez'ciahü ve şehir-i mezkûr da otuz babdan mütecaviz hamam mevcut ise de büyükleri Hamam-ı Sultan, Hamam-ı Yazık ve Hamam-ı Sekeriyye ve Hamam-ı Tanbele ve Hamam-ı Müebbed ve Hamam-ı Senkur ve Hamam-ı Marguş nâmân germabelerdir. Ve keza vüs'atlı sahrıclar ve cabca nefis bahçeler hususen Ceyyid Kasım Bey nâm bahçe hayli nüzhetgâh bir mesiredir. Ve şehir-i mezkûr dâhil ve haricinde cesîm kabristanlar ve büyük türbeler vardır ki meşhurları Tûrabü's-Saide ve Tûrabu'l-Garafe ve Tûrabü'l-Kaid Bey nâman türbelerdir. Ve Cenâb-ı Yusuf es-Sıddık alâ nebiyyina ve aleyhiselam hazretlerine mensub olmakla ziyafethane-i Yusuf nâmıyla meşhur bina-i kadimin âsâr ve enkazı ve keza bi'r-i Yusuf denmekle maruf olup evvel Selatin-i Eyyübiyye Selahaddin [15a] nâm melik binâ kerdesi helezonvâri merdiban ile inilir. Bigayet amik ve vesica misillü şayan-ı temaşa bazı mahalleri vardır. Kaldı ki sekene-i Mısır-ı Kahire'nin aded-i nüfusları sâire bilad-ı Afrikıyye ve asyaya misillü takribi tahmini olarak zabtkerde-i coğrafiyyun ise de el-yevm dört yüz bin nüfusu müştemil olması ağlab-ı ihtimalattır. Amma belde-i Mısırın civarında bulunan meşhur mahallerden birisi Bulak iskelesidir ki nehr-i Nil'in sağ yakasında vâki olarak

gümrük ve pazar ve hamamları ve tabhâne ve ipekhane ve rasathane ve nefis bahçeleri ve takriben otuz bin nüfusu müştemil bir kasaba-i mâmuredir. Ve cezire-i rana demekle maruf mahallin taraf-ı cenûbîyesinde mikyası Nil mevzu olmakla meşhurdur. Ve keza ve eski Mısır dedikleri karye de murabba'r-resm yedi kıt'a buğday anbarı olup Ebu Zabel nâm mahalde dahî üç yüz kadar talebeyi hâvi bir mekteb-i tıbbiye ve bin iki yüzden ziyade hasta alabilir, cesîm hastahanesi vardır. Ve Cize nâm mahalde ehram yani firavun tepeleri dedikleri ehcâr-ı mütenevviadan mâmul müessesesi bigayet cesametli ebniye-i refia ve rasine mevcud olmakla meşhurdur. Ve Bedersin ve Meyyit-i Rahine ve Mâsarümif nâmân karyeler beyinde ferâine-i Mısırın ikinci tahtgahı olup oltarihler de memfîs nâmıyla meşhur şehir-i cesîmin âsâr ve enkazı müşahede olunur.

MISIR-I A'LÂ YANI SAİD KİT'ASINDA KÂİN BAZI BİLÂD TARİFİNDEDİR

Asvan nâm kasaba ki nehr-i Nil'in sağ yakasındadır. Mevki-i ticaret ve civarında [15b] pek çok âsâr-ı kadîme bulunmakla meşhurdur. Ale'l-husus kasaba-i mezkûre civarında mütekaddiminin Siyen nâmıyla zikir ve târif eyledikleri şehir-i mâmurun âsâr-ı harâbesi müşahede olunur. Ve oltarihlerde işbu Siyen şehrinde birçâh-ı amik hufr olunmuş idi ki intisaf-ı nehâr inkılâb-ı sayfî de eşia-ı âfîtab ka'r-ı çâhda bulunan ayın sathına amûden vâki olduğundan fem-i bi'irden kurs-ı afîtab tamamen ru'yet olunur imiş. Yani kudemâyı Müverrihin kavlince bi'r-i mezkûrun vâki olduğu medâr-ı arz oltarihlerde bulunan meyl-i külli-i mıntıkaya hakikaten müsavi imiş. Pes şehir-i mezkûrun arzı lede'l-tahkik yirmi dört derece beş dakika ve yirmi üç saniye olup şimdilerde ise meyl-i külli mıntika yirmi üç derece yirmi yedi dakika ve otuz beş saniye raddelerinde bulunduğundan oltarihlerden beri meyl-i küllinin otuz yedi dakika ve kırk sekiz saniye tennezzül etmiş olur. Bu surette irsad-ı sahihaden müstebân olduğu vechle meyl-i küllinin bir dakika tenezzülü yüz yirmi beş sene-i şemsiyeye muhtaç olduğuna nazaran çâh-ı mezkûrun hufr olunması bundan laakal dört bin yedi yüz yirmi beş sene mukaddem vâki olması lazım geliyor. Bu surette bi'r-i mezkûrun gereği gibi antika olduğu revnümâ ise de tufandan bin yüz sene kadar müahhar olduğu cihetle pekte istiğrab ve istib'ad olunmaz. Kaldı ki bu Siyen şehri civarında bir sıra Cezâir-i sağîra görülür ki münbit ve hoşnuma ve latif ve

râna olduğundan onlara cennat-ı sayf tâbir ederler ve şelâlât-ı Nil bu civarlardadır. Bilad-ı Said'den birisi dahî [16a] Esna nâm şehirdir ki nehr-i Nil'in sol yakasında vâki olarak arzan yirmi beş derece on sekiz dakika ve tûlen elli derece kırk dakikada ve ism-i kadimi Latopolis'dir. Pes belde-i mezbûra kürsi-i müdürriyyet olarak Darfur ve Sinnâr semtlerinden gelen kervanların mevidi ve etraftan pek çok deve sevk olunmakla bir azim deve pazarıdır. Ve ebniye-i kadime âsârından bir heykelin âsâr ve enkazı mevcut ise de şimdilerde pamuk anbarı olmuştur. Kaldı ki bu heykel-i kadîmin sakfında mintikatü'l-burucun bir resm-i mastahı nakş ve hak olunmuştur ki antika erbabı indlerinde pek eski resim itibar olunur. Luksor ve Karnak ve Medyen Ebu ve Gorna nâmân karyeler dahî vardır ki zaman-ı kadim de bilad-ı mâmure-i Said'den Tebbes nâmıyla maruf şehir-i cesîmin mahallinde vâkidir. Kaldı ki Tebbes şehrinin bundan bin sekiz yüz sene mukaddem hedm ve tahrib olunduğu imza kerde-i sikaten muverrihindir. Amma şehir-i mezkûrun kemal mâmuriyeti ferâine vakitlerinde olup ba'dehü Cenâb-ı Musa alâ nebiyyina ve aleyhisselam hazretlerinin ahd-i saadetlerinde yani bundan takriben üç bin beş yüz sene mukaddemlerde devlet-i ferâine muzmahil olmakla oltarihlerden beri yevmen feyevmen müşrif-i harab olarak nihayeti'l-emr bundan bin sekiz yüz yetmiş dört sene mukaddem rumiyandan vali-i Mısır bulunan Kornelyus Gallos nâm hükümdârın emriyle hedm ve tahrib olunmakla şimdilerde enkazından dahî eser ve nişan kalmamıştır. Amma Medinet-i Ebu nâm karye de ferâine ve batâlîme ve rumiyana mensub [16b] saraylar ve sâir ebniye-i cesîmenin bazı âsârı ve pek iri esnâm-ı bekâyâsı ve bâhusus Memnon nâm firavuna mensub bigâyet cesîmü'l-heykel bir sanemin fakat gövde ve sakları meşhuddur derler. Hatta müverrihin-i selef kavlince merkûm putun ağzına vakt-i tûluda ziya-ı afitab pertev endâz olucak nağme saz olur imiş. Nitekim bu sanat-ı acibeyi ru'yet ve istima için oltarihlerde etraf ve eknaftan gelen seyyahinden bazılarının Latin ve Yunan lisanlarında nazım ve nesirleri sanem-i mersumun saklarında ve sâire mahallerinde mahkuk olmakla elsine-i mezbûreye âşina olanlar el-yevm olyazıları okuyup taaccub ederler. Ve keza bir büyük sanemin âsâr-ı harabesi dahî meşhud-ı seyyâhândır ki bundan üç bin beş yüz sene mukaddem hükümdâr-ı Mısır olan Amenofis nâm firavunun tasviri olmak üzere meşhurdur. Kaldı ki bu Amenofis nâm firavun İklim-i Mısır'a malik olan düvel-i müteaddideden on sekizinci tabakada gelen ferâine-i Mısır'dan bu nâmdan olan ferâinenin üçüncüsü olmak üzere mazbut imiş. Ve keza

büyük Rams [Ramses] nâm firavuna mensub sanem-i cesîm dahî hayretfezadır. Zira heyet-i kuûdda resim olunmuşken yine irtifai yirmi beş ziradan ziyadedir. Ve Kuzma nâm karye civarında Menefta-ı evvel nâm firavuna mensub sarayın âsâr-ı harabesi el-hâsıl nehr-i Nil'in sağ yakası boyunca pek çok âsâr-ı kadime meşhuddur. Bunlardan mâadâ olhavalide zir-i zeminde bir deyu enhane-i cesîm vardır ki tûlu yüz altmış zira ve arzı seksan zira olup sakfı dahî yüz otuz dört pare esâtin-i [17a] âliye üzere bina olunmuştur. Hatta esatin-i mezburâdan bazıları olmertebe cesîmdir ki pervazları üzerinde yüz adam zahmetsizce durabilirmiş. Ve keza Medinetü Ebu nâm kasabanın cihet-i garbîsinde ve nehr-i Nil'in sol yakasında ahâli-i Said'in beyâbâmansıbnü'l-mülük tesmiye eyledikleri kabristan görülür ki düvel-i Mısıryyeden on sekizinci ve on dokuzuncu ve yirminci tabakalarda gelen ferâineye mahsus bir guristandır. Kana nâm kasaba-i meşhure dahî Bilad-ı Said'den madud olarak nehr-i Nil'in sağ yakasında olup arzan yirmi altı derece dokuz dakika ve otuz altı saniyede tûlen elli derece elli dakika ve otuz saniyededir. Kuseylâ yoluyla Mekke-i Mükerrremeye giden huccac ve kervanların bendergâhı ve bu takrib ticaretgâh bir iskeledir. Ve kasaba-i mezkûrede bir nev' siyah topraktan mâmul bardaklar bulunur ki kesret-i mesammâtı sebebiyle rüzgâra karşı vaz' olundukda fi'l-hal tereşşüh etmekle hâvi olduğu ab-ı lezizi tebridde bi-adil ve takriben yedi bin nüfusu müştemildir. Ve Nadra nâm kasaba ki fi'l-kadim Tentiris ismiyle maruf olan şehir-i cesicesîmmin enkazı üzere mebni ve salifu'z-zıkr Kana'ya karşı vâki olup olhavalide müteaddid heyâkil-i rasîne ve ebniye-i âliye tesis olunmuş ise de mürur-ı duhur ve a'vam ile çoğu münhedim ve münderis olmuştur. Fakat el-yevm âsârı mevcut olan bir heykel-i cesîmdir ki sakfında mersum-u tasdih kure-i sema yani antika erbabı indlerinde pek makbul ve mutena olup Mıntika-i Dendera nâmıyla maruf resm-i mestahı sema bundan yirmi beş sene [17b] mukaddem Fransa'ya nakl olmakla el-hâletü hâzihi Paris şehrinde kâin Lovri numunehanesinde mevcut ve mahfuz bir antika-i dirin-i nümadır. Ve keza Medfunne nâm kasabada pek çok antika hususiyle ferâine-i Mısırı'n isim ve şöhretleri ve müddet-i saltanat ve vekayi-i meşhurelerini mübeyyen bir kıt'a levha-i muteber Fransa biladından Toran şehrinde kâin numunehaneye nakl olunmuştur. Circe ve Suyut nâmân şehirler dahî Nil boyunda vâki hususen Suyut şehri menşe-i ulema-i alam olduktan başka Nûbe ve Sudan kervanları olmalhalde tecemmü etmekle ticaretgâh-ı meşhur ve takriben yirmi bin nüfusu müştemil olmak

melabisesiyle kürsi-i memâlik-i saiddir. Ve keza Menfelut ve Şeyh-i Übade ve İbnü Hasan ve Mine ve Medinetü'l-Feyyüm nâmân kasabat dahî sevâhil-i Nil'de vâki olarak Mısır-ı evsatın medaini meşhuresindendir. Hususen el-yevm Bereke-i Karun ismiyle maruf buhayre ki sevalif-i eyyamda buhayre-i müeris denmekle meşhur idi. İşbu Feyum kazasında vâkidir. Ve bundan başka latince labirentos ve Arabisi berabi olmakla üzere mesmu bina-i bü'l-aceb ile çend kıt'a ehram dahî vaktiyle mevcut ise de ancak labirentos dedikleri bina-i hayretfeza tek tabaka-i fevkâniyesi bundan iki bin beş yüz sene mukaddem harap olmakla şimdilerde meşhûd-u seyyâhîn olan zîr-i zeminde mestur tabaka-i tahtaniyesidir. Kaldı ki bina-i mezbûrun bü'l-aceb sıfatıyla tavsıfine sebep şu oluyor ki müştemil olduğu iki tabakadan her biri bin beş yüz oda ile çend kıt'a diye enhaneden ibaret kışla mânend bir binâ-i [18a] cesîm olup lakin bir vecihle sanatlı yapılmış ki eğer derûn binayı seyr edecek kimsenin sanat-ı binaya dair malumat-ı sabıkası olmaz yahud bu hususa vâkıf mesbuku't-tecrûbe bir kimseyi delil ve rehber ittihaz⁴⁰ etmez ise biçare kimse bî-muhâba seyr ve temaşasına daldığı surette bir vecihle geldiği yolu bulamayıp naçar-ı hayran ve serkerdan derun-ü binada kalır gider imiş. Hulâsa-i kelim sikaten müahhirin-i Yunan'dan ebu't-tarih künyesiyle mükenni Herodot nâm müverrih-i seyyahın kavline nazaran işbu labirentos tabaka-i ulyasında gördüğü sanayi-i mimariyenin hilkat-i dünyadan berü inşa olunan ebniyeye tefevvuku lazım geliyor. Mâmâfih bina-i mezbûrun vaktiyle garaib-i dünyadan birisi olduğu cay-ı ıstıbah değil ise de mürur-u duhûr ve a'vâm ve kürur-u leyali ve eyyam ile müşrif harap olduğu tarihlerde rahabin-i Mısıryyeden bir rahib şakirtlerine antika iraesî için bina-i mezkûrun tabaka-i ulyasını seyr u temaşa eder iken bulundukları mahal bağteten münhedim ve hoca ve şakirdan antika sevdasında mün'adim olmakla baki mahallerini dahî hedm ve tahrip birle bundan bin sene mukaddem işbu tabaka-i ulyâdan hiç bir eser ve nişan kalmayıp ancak ber-vech-i iş'ar tabaka-i zîr-i zemin mehma emken-i mahfuz ve payidar olduğuna ve bina-i mezbûrun mine'l-kadim şöhret ve garabetine binâen işbu makamda bir miktar mufassalca tahrir olundu. Amma Mısır-ı esfel ki Mısır-ı bahri dahî itlak ederler. Müştemil olduğu bilad-ı meşhure bunlardır. Matariyya nâm kasaba ki Nil'in Dimyat'a cereyan eden şubesinin [18b] sağ yakasına müntehî olan cetvel üzerindedir.

⁴⁰ Yazma nüshada ittihâd, matbu nüshada ittihâz şeklinde yazılmıştır.

Kadimde heykel-i Şems nâm perestişgah burada olmakla medinetüş-şemse manasına Yunanca Helyupolis dedikleri şehrin âsâr-ı harabatı görülür. Zira şehir-i mezkûr bundan iki bin sene mukaddemlerde iklim-i Mısırın pek mâmur ve âbâdan bir belde-i cesîmi olmakla derûnunda medâris-i müteaddide mevcut olarak ulum-ı hikemiyye tedris ve talim olunur imiş. Hatta sabıku'z-zikr Heradot ve Pisagor ve Eflatun-u ûlahi ve Otukas bunlara manend nice hukema-i Yunan olmedârisde tahsil-i ulum-u felsefiyye eylemişlerdir. Yani belde-i mezbûru oltarihlerde müdevven ulum hikemiyye hakkında daru'l-ulûm olmakla tahsil-i ulûm-u felsefiyye emelinde bulunan zevat oltarafa şedr-i hal ederek tekmil ulum-u hikemiyye ederler imiş. Katımızdaki Paris, Grinvîç (Greenwich) ve Berlin şehirleri gibi lakin belde-i mezbûre giderek müşrif harab ve hicreti mütahharadan üç yüz sene mukaddem iklim-i Mısıra Rumiyyan istilasında gerek heykel mezkûrda mevzu ve gerek ebniye-i sâirede mevcut eşya-i giranbaha ve gasb olunarak bazıları Rumiyyetü'l-Kübraya yani kızıl elmaya ve bazıları dahî Belde-i Tayyibe-i Kostantıniyyeye nakl olunmakla olvakitten beri şehir ve heykel ve harab ü yebab olarak el-hâletü hâzihi meşhud-u dide-i erbab-ı ibret olan ancak bazı âsâr-ı harabiyyesidir. Belbis nâm kasaba dahî o isimle müsemma müdüriyetin kürsisi olarak kadim-i eyyamda mâmur ve abadan bir şehir ise de sabıku'z-zikr Heliopolis misillü yedi rumiyyanda tahrib olunmakla yerine el-halet hazehi mevcut kasaba bina olunmuştur. Mahalle-i Kübra nâm kasabaları ki olnâmda [19a] olan müdüriyetin kürsisidir. Takriben yirmi bin nüfusu müştemildir. Tanta nâm şehir dahî latifet-i hava ve umran-ı bina cihetiyle Mısır'ın meşhur mahallerinden olup hususan seyyidüna Ahmed el-bedevisi kuddise sirruhu el-Ali hazretlerinin merkad-i saadetlerini ziyaret niyetiyle senede üç defa etraf ve eknaftan gelen uşşak-ı muvahhidin berakâtıyla kiremit ticaret ile meşhur bir belde-i mübârekedir. Fevah ve Rahmaniyye ve Demenhur nâmân kasabat dahî emâkin-i meşhure-i Mısır'dandır. Hususan Reşid nâm şehir ki nehr-i Nil'in Reşide mansıb olan şubesinin sol yakasında vâkidir. Takriben otuz bin nüfusu hâvi meşhur bir iskeledir. Ve şehir-i mezbûrda bundan kırk elli sene mukaddem bir kıt'a levha-ı hacir bulunup ve hatt-ı Yunan'dan başka Mısıryyun-u kadime mensub iki nev' hatt ile mahtut ve mahkuk ve bu cihetle serain-i Mısıryyuna vukuf ve ıttılâ babında bir miftah-ı müşkil küşa olmakla hacir-i mezbûr-u İngilizliler alıp tahtgâh-ı İngiltere olan Londra şehrinde hıfz olmuştur. Amma Dimyat şehir-i Nil'in oltarafda kâin

ağzına beş mil mesafe baid ve sağ yakası üzerinde olup mevki ve ebniyesi cihetiyle Mısır'ın pek ala bir beldesi olup hususan bereket-i sayd-ı mahi sebebiyle meşhurdur. Ve sekenesi otuz bin nüfus tahmin olunur kaldı ki bu Dimyat şehri civarında San nâmında bir karye vardır ki ismi ibranisi Züan ve Yunanisi Tanis olup cenabı musae'l-kelim ala nebiyyina ve aleyhisselam hazretlerinin mevlid-i sadetleri ve yed-i beyzalarında cuhur eden ekser mucizatın mahal mazhar-ı olmakla meşhur bir karye-i mukaddesedir. Ve Tina nâm mahalde cetvel-i Tina nâm şube-i Nil'in ağzını [19b] muhafaza için bir kal'a bina olunmuştur. El-Ariş nâm mahal ki Bahr-i Sefid sevahilindedir. Bir hisar-ı mustehkem olup etrafı bostanlık ve hurmalıktır. Rumiyan vakitlerinde Arabistandan Avrupa tarafına sevk olunan emvâl-i ticaretin bendergâh imiş. Lakin şimdilerde olmertebe ticaretgâh değildir. Amma İskenderiye nâm şehir ki İskender-i Rumî binası olmakla ona mensubtur. Bir kal'a-i müstahkem olup bir taraftan Bahr-i Sefid ve taraf-ı diğerden Buhayre-i mâadâ Maryut nâm göl ile muhat olarak iki limanı vardır. Ve iki kısma taksîm olup birisine İskenderiyye-i Cedid ve olbirisine İskenderiyye-i Atik tâbir ederler. İskenderiyye-i Cedid'in ebniyesi nizamsız ve sokakları rabitasız olup fakat müahharan bina olunan vali sarayı ve gümrük ve bin bir direkli nâm cami-i şerif ve tersane ve istihkamat mevkîyesi ve Rahmaniye cetveli vesatâtıyla Mısır-ı kahireye ittisali ve iklim-i Mısırın Avrupa tarafıyla olan teati ve ticaretin merkezi ve bendergâhı olmak hasebiyle şayan-ı itina bir belde olduğu cihetle şimdilerde bazı Avrupa devletleri taraflarından birer konsolos dahî gönderilmiş ve takriben kırk bin nüfusu müstemil bir mâmur iskeledir. Ebniye-i kadime âsârından saraylar heykeller ve kütüphane-i meşhuranın bazı enkazı el-yevm meşhud-u seyyahindir. Bundan bin beş yüz sene mukaddemleri yedi yüz bin cild yani tomar kütüp ve sahaif ile meşhun bir kütüphane-i mâmure iken Julyus Sezar [Jül Sezar] nâm imparator zamanında pek çok mahalli mühterik olmakla kütüb-ü bakıyye Bergam nâm bir diğer kütüphaneye nakl ve vaz olunmuş idi. İşbu [20a] kütüphane dahî zamanı hilafet-i hazret-i farûkıyyede mühterik olmakla el-yevm ne kütübü mahfuzadan bir varak pare mevcut ve âsâr-ı kütüphaneden bir eser meşhuddur. Kaldı ki hicret-i mutahharadan takriben dokuz yüz otuz beş sene-i kameriye mukaddem İskender ruminin emriyle işbu İskenderiye şehrinde yetmiş nefer ahbar-u Yahud cem ve her birine ale'l-infirat Tevrat-ı şerif ve Zebur ve suhuf-u münzele-i sâire lisan-ı ibraniden lisan-ı Yunaniye nakl ve tercüme ettirilip ve cümlesi

ba'de'l-mukabele tashih olundukdan sonra nüsha-i musahhası neşr-ü ilan olunduğu gibi nüsha-i mezbûreden giderek Arabi ve Türki ve sâire lisanlara dahî tercüme olunarak teksir olunmuştur. Ve nehr-i Nil'in cihet-i şarkî ve cihet-i garbîsinde kâin çöller aralarında cabca temekkün eden bedevi Arab ve diğer akvâm her ne kadar evâilde kutta-i tarik gürundan olarak dâhil-i Afrika'da seyr u seyahat eden ebna-i sebili katl ve emvâlini nehb ve garet ile taayyuş etmekle itiyad etmişler ise de bihamdihi teala bunlar yirmi otuz seneden beri gereği gibi terbiye olunmakla şimdilerde cümlesi idâre-i Mısıryye itiatindedirler. Ve Süveyş nâm iskele ki Süveyş körfezinin gavrında kâindir. Takriben iki bin nüfusu müştemil ve nısfı harâbezar bir kasabadır.

NÂHIYE-İ MAĞRİB TARİFİNDEDİR

İşbu nâhiye-i Mağribe arazi-i Mağrib ve bilad-ı Mağrib dahî ıtlak olunarak bir buçuk derece tûl-ü şarkîden kırk altı buçuk derece tûl-ü şarkîye gelince [20b] ve arzan on beş dereceden otuz yedi dereceye varınca mümted ve hudud-u canib-i şimâlde Sebte Boğazı ve Bahr-i Sefid'in bir kısmı ve şarkda sabiku'l-beyan nâhiye-i Nil ve cenûbda iklim-i Sudan'ın Zencistan tâbir olunan kıt'ası ve garbda Bahr-i Muhit-i Atlas'idir. İmdi nâhiye-i mezbûrede Cibâl-i Atlas'ın zahr-ı şimâlisi müstesna olduğu halde enhâr pek nadir vâki olmuştur. Zira Tunus ve Cezâir ve Marok ülkelerinin kabil ve zirâat olan mahallerini saky u irva eden çend pâre enhâr-ı sağîre mevcud ise Afrika'nın enhâr-ı sâiresine nisbetle kalilü'l-mesafedirler. Mâmâfih oltaraflarda meşhur olan enhârdan birisi Macarza nâm nehridir ki menbâı Cibâl-i Atlas'dan Cezâir ülkesinde kâin Henalik nâm cibâlde vâki olarak Tunus ülkesinden ba'de'l-ubûr Porto Farniya nâm liman kurbunda Bahr-i Sefid'e mansıb olur. Birisi dahî Şelif nâm nehirdir ki Cezâir memleketinin kısmı garbisini saky ederek nihayette Müsteğnem nâm belde kurbunda Bahr-i Sefid'e mansıb olur. Ve birisi Baluya nâm nehridir ki bilad-ı Berberiyeye enhârının azamı olup bu dahî Cibâl-i Atlas'dan şuubât-ı Beni Ubeyd nâm cibâl ezyalinden neb'an ve Marok ülkesinin kısm-ı şarkîsine doğru cereyan ve sağında Sea nâm nehr-i bade'l-ahz Kal'atü'l-Vadi nâm mahal civarında Bahr-i Sefid'e mansıb olur. Ve enhâr mağribeden birisi dahî Ulkuz nâm nehridir ki kalilü'l-mesafe ise de âbî-ferâdan bir nehr olarak Arayış nâm mahal kurbunda Bahr-i Muhit-i Atlasî'ye mansıb olur. Ve Sebve nâm nehir dahî [21a] Fas

Padişahlığında kâin Cibâl-i Atlas zeylinde bir ormanlıktan nebeân ve şarktan garbe doğru cereyan ederek Mâmûre nâm belde kurbunda bahr-i Muhit-i mezkûre mansıb olur. Lakin kable'l-ensâb sağ cânibinde Vadi'l-Fes nâm-ı diğer Vadi'l-Mefrusin nâm bir nehri ahz eder ki Fas şehrinden ubûr eder. Ve enhâr-ı mezkûreden biri dahî Ümmü Rabi nâm nehirdir ki cibâl-i Atlas'dan Senhaga nâm cibâlden nebeân ve Marok ülkesiyle Fas ülkesi arasından murur etmekle işbu ülkeleri birbirinde fasl ve tefrik eyledikten sonra ez-Zâmur nâm belde civarında bahr-i Muhit-i mezkûre mansıb olur. Ve Tensift yahut vadi Merakeş nâm nehir dahî cibâl-i Atlas'dan nebeân ve Abda nâm kazadan ba'de'l-fasli's-sâfi ile Mugadur nâm iskeleler arasında bahr-i Muhit-i Atlasî'ye mansıb olur. Kaldı ki enhâr-ı mezkûrenin cümlesi Marok ülkesine müteallık olmakla hâsıl olan fevaid ve menafîi ona aid ve racidir. Amma Mağrib-i zemin nâhiyesinin olduğu arazi serâpâ münbit ve mahsuldar olmayıp belki ekser mahalleri çöl ve beyâban olduğuna mebni nâhiye-i mezkûreyi iki kısma taksîm edip birine Tilâl-i Mağrib ve nâm-ı diğer Biladü'l-Cerid ıtlak olunur. Amma kısm-ı diğeri bevâdîden ve çöllerden ibaret olan arazidir. Pes Biladü'l-Cerid dört hükümete maksumdur ki Tunus ve Trablus ve Cezâir ve Marok hükümetleridir. Lakin Tunus ile Trablusgarb ocaklıkları Devlet-i Aliyye mesafatından olduğu cihetle hakikatte Devlet-i Aliyye emlakindendir. Cezâir ülkesi ise şimdilerde [21b] Fransalı yedinde olmakla oldahî Fransa devletine tabidir. Amma Marok devleti ki bu diyârlarda Fes padişahlığı tâbir olunur bir milket-i müstakille olmakla padişahı olan zevat dahî mutlaku'l-Anan hükümleridir. Pes Tunus memâlikiyle Trablus memâliki Mağrib-i zeminin mine'l-kadim Ifrikiyye ismiyle meşhur olan arazisinden ibaret olup Cezâir memleketine Mağrib-i Evsat ve Marok ki kadimde Merakeş dahî ıtlak olunur idi. Mağrib-i Aksa ve garb-i Cevvâni dahî tâbir olunur. Lakin bi'l-cümle nâhiye-i Mağrib'de tavattun eden tavâif-i ümemin mecmuu işbu hükümât-ı erbaa itaatında olmayıp belki nice akvâm-ı muhtelifi vardır ki adet-i urban üzere kendilerinden şeyh ve kâşif misillü umera itaatında olup hükümât-ı mezkûreden hiçbirine serfûrû etmezler. Ve Tibu ve Tuvârik ve Urban-ı Mağrib nâmân kabâil-i Berberiyeye gibi.

TRABLUSGARB MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR

Trablusgarb ahâlisi hükümât-ı Berberiyenin ziyadece terbiyeli olarak kürsi-i hükümeti Tarblus nâm şehirdir ki haylice ves'atli ve birkaç tabya ile

müstahkem bir limanı ve bazı cevami-i şerife ve paşa sarayı ve tak'uz-zafer tâbir olunur. Mermerden mâmul bir antika âsârı gibi şayan-ı temaşa bazı ebniyesi vardır. Ve Avrupa cânibinden ülke-i Afrika'ya sevk ve irsal olunan emvâl-i ticaretin bendergâhı olup otuz bin nüfûsu hâvidir. Lebde nâm şehir ki bahr-i Sefid boyunca kâin Tarablus biladındandır. Bazı esatın-i refia ve esnâm-ı meksure [22a] Ve Amfitiyatro gibi bazı âsâr-ı kadime bulunmakla meşhurdur. Ve Tolmayase nâm şehirde rumiyandan kalma bir kışlanın bazı ebniyesi ve çend pâre kenise ve Mağara-i Mürdekan nâm lahid dahî meşhud-u seyyahindir. Amma Derne nâm şehir her ne kadar güçerik ise de liman ve ticaretgâh hususuyla âlâ sadeyağlı çıkmakla meşhur bir iskele ve baraka hezbisi üzerinde Kırna nâm mahal vardır ki her çend harabe zâr olduğu cihetiyle şayân-ı tahrir değil ise sevâlif-i eyyamda mâmur ve âbâdan Giren nâm şehir-i cesîmin âsâr ve enkazı bulunmakla meşhurdur. Bu kıt'a da kâin çölde Fransızca uvazi ve Arabiyede ve veah tâbir olunur. Münbit ve mahsuldar bazı mahaller vardır ki ahâlisi Bornu, Begarme, Tümbüktü nâmân vilâyetler ile teâtî-i ticaret ederler. Lakin emval-i ticaretlerinin cüz-i âzam-ı üserâyı zenciyandır. Amma Fizan eyaleti ki bir takım ve vahat-ı mâmureden ibarettir. Kürsisi Merzuk nâm şehir olup Afrika-ı şimâlinin içeri taraflarında bulunan pazargâhların evsa' ve eşhuru ve Kahire ve Trablusgarb ve Tunus ve Bornu ve Tümbüktü taraflarında gelen kervanların mevid ve mültekâsıdır.

TUNUS MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR

Tunus memleketi memâlik-i Berberiyenin gerçi min ciheti'l-imtidad asgarıdır. Lakin sâirlerden ziyade mâmurdur. Amma Tunus şehri boğaz tâbir olunur. Bir geniş körfez nihayetinde kâindir. Ve kürsi-i memleket olup lakin sokakları dar ve murdardır. Amma Ebniye ve Kahire'den sonra mâmuriyet cihetiyle Afrika'nın [22b] bilad-ı cesîmesindendir. Zira yüz bin kadar nüfûsu müstemildir. Derininde bulunan ebniye-i cesîmenin meşhuru Tunus beyinin makarrı olan saray ile bazı cevami-i şerifeden ibaret ve cabca talim-i etfale mahsus bazı mektepleri vardır. Ahâlisinin ekserisi kadife vesâir ensice-i harir ve fes ve kirbas imaliyle geçinip bakîleri dahî ticaret tarikiyle taayyüş eder. Ve civarında bulunan mevâki-i meşhureden birisi Golta nâm şehirdir ki istihkâmâtı ve gemi yapılır çend kıt'a iskelesi ve magazaları ve bundan yirmi beş sene mukaddem vaz' ve te'sis olunan fener sebebiyle şayan-ı itina

bir iskeledir. Ve Berda nâm mevkîin letafet-i havası sebebiyle Tunus beyleri mevsim-i sayfda olmahalde âram ederler. Kaldı ki sabıku'z-zıkr Boğaz nâm Şibhi cezirenin matla-ı sayfisi cihetinde sevalif-i eyyamede Kartacenne denmekle meşhur bir şehir-i cesîm mevcud ise de bundan bin sene mukaddem rumiyan istilasında hedm ve ihrak ile tahrip olunmakla şimdilerde meşhud-u seyyahin olan pek az âsâr-ı kadimedir. Porto Farina ve Hamame ve el-Cezme ve Kabis nâmân bazı bilad-ı sevâhil dahî vardır. Hususan Afrikıyya nâm şehir ki hulefa-i Fatımiyyeden birinin bina kerdesi olmak üzere meşhur bir belde-i mâmuredir. Lakin Kayrevân nâm şehir dahî eşhur-u bilad-ı Afrikıyyeden ve mülük-ü Arab binası olup hayli vüs'atli ve mâmur ve derininde beş yüz pâre sütün üzere bina kılınmış cesîm ve musanna' bir cami-i şerifi ve'l-hâletü hâzihi kırk bin kadar nüfusu [23a] müştemil olmak üzere muharrer bir beldedir. Lâhika: Devlet-i Aliyye-i ebed müddetin memâlik-i mahruse-i şahânesi fakat Avrupaya munhasır olmayıp belki Asya ve Afrika kıt'alarında dahî cesîm ve vasî' memâlik-i müteaddidesi mevcud olduğuna binaen onların ahvâli keyfiyatı pezirayı hitam olmadıkça Devlet-i Aliyye'nin ahvâli hâzırasını iş'ar etmek namünasip görülerek bu makama te'hiren olunduğu Asya Kıt'ası tercümesinde ifade olunmakla ahvâli mezkûre işbu makamda zıkr olunur. Şöyle ki Devlet-i Aliyye'nin kıtaât-ı selasede yani Avrupa ve Asya ve Afrika Kıt'alarında kâin memâlik-i mahrusesinin sath-ı mil-i coğrafi murabba-î hesabıyla bir milyon ve yüz bin ve bi-ibareti ühra on bir kere yüz bin murabba' mil ve bil cimle sekene ahâlisi yirmi dört milyon yani iki yüz kırk kere yüz bin nüfûsu hâvi olup lakin kıtaat-ı selaseden gerek min cihet-i sathı ve gerek min ciheti'n-nüfus azam ve ekseri kıt'a-i Asya da ba'dehü fakat min cihet-i sathı asgarı ve min cihet-i nüfus evsatı Kıt'a-i Avrupada ve ba'de zâlik min cihet-i nüfus ekalli ve min cihet-i sathı evsat-ı Kıt'a-i Afrika da kâin memâlik ve büldandır. Amma Devlet-i Aliyye'nin varidâtı seneviyyesi otuz kere yüz bin kese akçeye balığ olup kuvve-i askeriyyesi dahî bi-hamdihi teala dört yüz bin nefer askere karibtir. Ve bundan mâadâ üç anbarlı ve kapak ve ferâgat ve ceng teknesi [23b] ve müteaddid ve vapur sefineleri ve korvet ve daha ufak tekneleri mevcud olarak cem'an iki yüz elli pare süfünü hümayundan mütecaviz kuvve-i bahriyesi olmakla Devlet-i Osmaniyyenin âzam-ı düvel-i İslami olduğu el-hak vareste-i kayd-ı ispatdır. Fezâdallahu kuvvete sultanateha ve ebbede sultaneha âmîn bihürmeti seyyidi'l-mürselin.

CEZÂİR MEMLEKETİ TARİFİNDEDİR

Cezâir memleketi çend seneden beri Fransalı yedine geçmekle el-hâletü hâzihi Fransa memleketi muzâfâtından olarak Bucebba nâm mahalden Tunus serhadâtine varınca mümted ve şarkî ve garbî vasfıyla iki kıt'aya münkasım bir memleket olup eşhur-u bilad-ı Cezâir dediğimiz belde-i marufedir ki bir cebel eteğinde vâki ve tarafu'l-bahrden bigayet müstahkem bir şehirdir. Hâvi olduğu ebniye-i cesîmeden birisi Cezâir dayılarının ikametgâhları olan saraydır ki paşalı demekle meşhurdur. Ve beş aded kışlası vardır ki onlarda üserâ iskân olunur idi. Ve keza cevami-i şerife ve birkaç medrese ve mekteb ve sâir ebniye-i lazimesi mevcut ve takriben yüz bin nüfusu müştemeldir. Kaldı ki işbu Cezâir memleketi Fransalı yedine geçtiği tarihte oltarafdan pek külliyyetli emvâl kaldırmıştır. Ez ân cümle on iki pare ceng teknesi ve bin beş yüz pare ve tuçtop ve oltarafda el-kasaba denmekle maruf şehirde kâin hazinede mevcuddur. Dört yüz bin kese akçe kadar meblağı nehb ve gasb eylemiştir. Şersel ve Tenes ve Müstağanem ve Seyyid-i Furuş ve Vehran nâmân şehirler dahî işbu Cezâir memleketinin kıt'a-i garbîyesinde [24a] vâkilerdir. Amma kıt'ayı garbiyesinde kâin bilad-ı sevâhil Bucebba ve Bone ve Tabraka nâmân beldeler olup civarlarında vefret üzere mercan sayd olunmakla meşhur bir limandır. Ve içerde bulunan bilad-ı mâmureden birisi Kostantin nâm şehirdir ki Cezâirden sonra pek mâmur ve el-yevm altmış binden efzun nüfûsu hâvidir. Ve bu şehrin civarında vadi'l-kebir nâm bir nehir vardır ki bir zir-i zeminden çıkıp civarında bulunan sahraya üç yüz arşın yükseklikten nazil olmakla pek mühip âvaz ile cereyan eder. Hatta evâilde Cezâir dayıları bazı ehl-i ceraimi olmahalden tarh ve ilka ile kuvvet eyledikleri mesmudur. Tilimsen⁴¹ nâm şehir dahî yirmi bin nüfusu müştemil bir şehir olmak üzere muharrerdir.

MAROK DEVLETİ YANİ FAS PADİŞAHLIĞI TARİFİNDEDİR

Marok devleti ki bu taraflarda Fas Padişahlığı denmekle meşhurdur. Hükümat-ı Berberiyenin fi'l-kadim en kuvvetlisi ise de bundan elli sene mukaddem Tümbüktü ve daha yakınlarda Sus ahâlisi rabaka-i teberyyetten huruç ederek ati'l-beyan Seyid Hişam hükümetini vaz' etmeleriyle devlet-i mezbûra mülketine şimdilerde noksan gelmekle el-yevm taht-ı zaptında bulunan memâlik bunlardır.

⁴¹ Tilmisan.

Yani birisi asıl Fas Padişahlığı ki salifu'l-iş'ar Ümmü Rebi' nâm nehrin şimâlindeydir. Ve birisi Marok ülkesi ki nehr-i mezbûrun cenûbîndedir. Ve keza Sûs memleketinin bir kıt'asıyla Dera eyaleti ve Tufeylilet hükümetidir. Pes asıl Fas Padişahlığının daru'l-mülk-ü Marok nâm-ı diğere Marekeş [24b] şehri ise de bazı eyalette dahî diğere payı tahtlar vardır. Nitekim şimdilerde Fas Ülkesinde kâin Meknâse nâm belde daru'l-mülk ittihaz olunmuştur. Amma Marakeş şehri kâffe-i Fas'ın daru'l-mülkü itibar olunarak bigayet münbit ve hiza-i bahre nisbetle gereği gibi mürtefi bir sahrada vâki ve ebniye-i cesîme ile müzeyyen ve mâmur hususuyla cami-i Kutbiye nâmında pek vüs'atli bir cami-i şerifi vardır. Ve cami-i mezbûrun yüz ziradan mürtefi ve Arabistan minareleri tarzında bir bala minaresi olup yedi şerefesi yani tabakası vardır. Ve keza camii'l-müezzin ve cami-i beni Yusuf ve cami-i ebi'l-Abbas ve bin beş yüz nefer hasta alır. Bir cesîm hastehane dahî mevcuddur. Ve kezâlik padişah sarayı ve Muşur nâm divan mahalli ve el-Kasriyye nâm mevkide Sahtiyan fabrikası ve arpa anbarları, meydanlı kabristan ve suyolları ve sâir levazımât-ı belediyenin cümlesi mevcut ve takriben yetmiş bin nüfûsu müstemil bir belde-i meşhuredir. Kaldı ki bu şehrin matla-i şitevisi cihetinde ve şehre takriben yirmi mil mesafede cibâl-i Atlas'ın Melsin nâm zirve-i âlâsı görünür ki dört⁴² bin beş yüz seksan iki zira irtifai vardır. Ve âsâr-ı kadimeden Tasramut nâm harabat cay-ı ibrettir. Fas nâm şehir ki diğere daru'l-mülktür. Sebuş nehri üzerinde kâin ve haneleri bir kat olarak tuğladan yapılmış ve şehrin sokakları kaldırım döşeli ise de pek dar ve bu cihetle havanın serbestçe cevelanına mani olmuştur. Cevami-i [25a] mülük birer minareli olup pek meşhuru Mevla İdris camiidir. Ve mücelledâtı kesireyi hâvi bir kütüphanesi vardır ki Berberiyeye bilad-ı ebniyesine nazaran hayli cesîm bir binadır. Aded ahâli seksan bin nüfus takdir olup ekserisi dad ü sitâd ile meşgullerdir. Nefis ihramlar temiz esliha ve Sahtiyan ve top barutu i'mal ederler. Ve Meknapa nâm şehir dahî Fas ülkesinin medain-i meşhuresinden ve salifu't-târif Fas şehrinin Mağrib-i şitevisi cihetinde vâki ve sâir medain-i islamiyye misillü cevami-i şerife ve mekatibi ilmiyyesi mevcuddur. Aded-i ahâlisi elli bin nüfus tahmin olunur. Neşvan ve Tanca nâmân şehirler dahi bilad-ı sevâhilden olarak mâmul ve ticaretgâh hususuyla Tanca şehri ki Sebte boğazı üzerindedir. Pek mâmur ve âbâdan olduğu cihetle Avrupa devletleri tarafından Fas

⁴² Dört kelimesinin 'r' harfi unutulmuş.

devleti canibine irsal olunan konsoloslar işbu Tanca şehrinde otururlar. El-Arâiş nâm şehir-i Lokos nehrinin ağzında yani bahr-i Sefid'e mansıb olduğu mahalde vâki olup Fas devletinin donanması onun sevâhilinde yatar. Rabat nâm bilad-ı diğeri ki Sale tâbir olunan şehir dahî Fas ülkesinin medain-i müteayyinesinden olup Beregargı nâm nehrinin ağzında ve eski Sale nâm şehir-i atıkîn karşı bekarşısında vâki bir iskeledir. Derininde şüc'an-ı meğaribeden el-Mansur nâm melik meşhurun türbesi ve takriben altmış arşın irtifaında menşur murabbe-i şeklinde bir kulesi vardır ki sema-i hasen [25b] denmekle meşhurdur. Ve ahâli-i belde yirmi beş bin nüfus tahmin olunur. Mezigan, ve Essafi ve Valideyye ve Mugadur nâmân şehirler dahî bilad-ı sevâhil-i Fas'dan olarak ticaretgâh mahalleridir. Hususuyla Mugadur şehri diğerlerden ziyademâmurca ve kule-i Beni Hasen denmekle maruf refi' ve balâ bir kulesi olmakla meşhurdur. Tarudan nâm şehir ki marre'z-zikr Sûs ülkesinin bilad-ı dâhiliyyesinden ve daru'l-mülküdir. Haylice mâmur ve âbâdandır. Agadir nâm şehir ki oltaflar Portekizli yedinde iken Santekuruz denmekle meşhur idi. Bu dahî Sûs ülkesi biladından olup Bahr-i Muhit-i Atlas'i üzerinde bir limanı vardır. Ve Tufeyle arazisi ki oltaflarda bilad-ı ş-şürefa dahî ıtlak ederler. Meşhur olan mahalleri Gorlant ve Rasan nâmân şehirdir. Ve bu biladdan murur eden cibâl-i Atlas'dan bir dağım sırtında dar-ı baîde nâm bir saray olmakla şerifi tufeyle olsarayda âram eder. Dera nâm bilad dahî Fas devleti ülkesi muzafâtından olup Mimne nâm bir güçerik beldesi mâmur ve meşhurdur. Amma Seyid Hişam emlakı olan arazi ki bundan altı sene mukaddem Fas devletinden ifraz olunan araziden ibarettir. Ahâlisi hünerver ve ziraât ve harâset ile me'lûf oldukları cihetle ekserisi tüccar ve cengâverlikte maharetleri derkârdır. Binâberin Tümbüktü ile Fas ülkesi beynlerinde vâki teati-i ticaretin bendergâh-ı Talnet nâm şehir dahî kürsi-i memlekettir.

BİLADÜ'L-CERİD VE SAHÂRÂ'NIN TARİFİNDEDİR

[26a] Biladü'l-Cerid ve Sahârâ tâbir olunan bilad ve arazi sabıku'z-zikr bilad-ı Berberiyye'de dâhil olmayan Sahârâ demek olarak ahâlisi serbesiyyet üzere taayyüş eder. Bir takım bedevi Arab'dır. Kabâil-i meşhureden bahvâlırisi Urbanı Mağrib'dir ki Kahtani yahut İsmaili batınlarından olmakla bunlar halis Arab'tır. Hicreti mutahharadan karnı evvelde bilad-ı hicazdan gelip oltafları feth eyleyen müslimin Arab nesilleridir. Amma halis Arap olmayıp melez makûlesi olan Arab kabâil-i

kesireye munkasım olmakla her bir kabile bir tarafda kesir ve galiptir. Şöyle ki işbu biladü'l-Cerid'in cihet-i garbisine doğru gidilmek üzere mevcut olan kabâil bunlardır. Yani Tıraza, Berakine, Sayeti, Evlad-ı Seyyid-i Muhtar bunlara mümasıl bir takım bedevi Arab'tır. Ve bunlardan başka Tuvârik ıtlak olunur. Bir kavmi Arab dahî vardır ki kabâili Şettaya munkasım olarak sahârânın bilad-ı Berberiyye taraflarından Tümbüktü vilâyetine varınca meyanede vâki mahallerinde seyr ü sefer ederler. Lakin bunların ahvâli pek malum değildir.

ZENCİSTAN YANİ NÂHIYE-İ ZENCİYAN TABİR OLUNAN MEMÂLİK TARİFİNDEDİR

Afrika Kıt'asının maksum olduğu neva-i cesîme-i hamseden nâhiye-i salise olan işbu nâhiye-i Zencistanın vaz-ı felekisi yarım derece tûl şarkîden kırk dört buçuk derece tûl-ü şarkîye ve on yedi derece arz şimâliden on sekiz derece arzı cenûbîye gelince mümted olmak hasebiyle serhadati şimâlde [26b] sabiku't-târif nâhiye-i Mağrib ve sahârâ ve şarkda salifu'l-beyan nâhiye-i Nil ve Afrika-i şarkî ve cenûbde ati'z-zikr Afrika-i garbi ile Bahr-i Muhit-i Atlasi ve garbde fakat Bahr-i Muhit-i Atlasi'dir. İmdi bu nâhiye de enhârı kesire mevcut ise de semti cereyanları layıkıyla mazbut değildir. Lakin buhayre-i şâde müteallık olanlardan mâadâ senk-i bâsirruha Bahr-i Muhit'e mansıb olması ağılab zandır. Pes bahr-i mezkûre mansıb olan enhârdan birisi Senegal nâm nehirdir ki Zenaga dahî ıtlak olunup menbağı ati't-târif Futa, Calon vilâyetindedir. Ve birisi dahî Gambi nâm nehirdir ki menbâi Futa, Doru vilâyetindedir. Ve olhavalide Diman dahî derler. Ve Ceba nâm diyerek menbâi Kabo nâm vilâyetde olup bazı enhâr dahî vardır. Lakin bu enhârın cümlesi Senegamebi nâm ülkeye müteallıktır. Amma Gine kıt'asına müteallık olan enhârdan birisi İskassa nâm nehirdir ki menbâi Futa, Calon vilâyetindedir. Ve Culiba nâm nehr-i ketârif bir ki Nijer dahî ıtlak olunur. Menbe-ı Süleymaniye ile Sangara nâmân vilâyetleri beyninde kâin Luma nâm cebelde vâki olarak bir nice memâlik ve vilâyetlerden ba'de'l ubûr bir kaç ağız ile Bahr-i Muhit-i Atlasi'ye mansıb olur. Faide: Mütercim-i hakîr der ki rûy-i zemininde mâlum coğrafıyyun olan enhârı cesîmeden tûl-ü mesafe cihetiyle etvâli Kıt'a-i Asya da memâlik-i Çin'de vâki Yançokang [Yangtze veya Yangzi Jiang] nâm nehr olup ba'dehü Amerikada vâki Amazon nehridir. Ve ba'de zâlik Kıta-i Afrika'da kâin nehr-i Nil-i Mübârek'tir. Ve

nehr-i mezbûrdan sonra yine kıt'a-i Amerika'da kâin Mississippi nâm nehir olup ondan sonra dahî [27a] işbu Culiba yahut Nijer ismiyle meşhur olan nehirdir. Ba'de zâlik Avrupa kıt'asında vâki Volga nam nehri olup ondan sonra dahî Tuna ve Kıtaât-ı sâirede bulunan bazı enhâr-i azımedir İnteha. Amma nâhiye-i Zencistan'da bulunan enhâr bakıyenin isimleri bunlardır. Bongo, Kongo, Bande ve diğer çend kıt'a enhârdan ibaret olarak cümlesi Bahr-i Muhit-i Atlasi'ye mensub olur. Pes nâhiye-i Zencistan dört kıt'aya taksîm olunur ki olülkeye Zencistan merkezi ve sani ye Zencistan garbî ve salise Zencistan sevâhili ve erbaa Zencistan cenûbî tâbir ederler. İmdi Zencistan merkezi kıt'ası Sudan ile Gine memâlikinin bir kısmından ibaret olarak üç pare memlekete taksîm olunur ki birisi hasete cenûbîn salifu'z-zıkr Nijer nehrine müteallıktır. Ve sani dahî haseten salifu'l-iş'ar buhayre-i şade müteallık olup salis dahî beyne'n-nehreyn müşterek olan memlekettir. Pes kısmı evvele müteallık olan vilâyetlerden birisi Sanagra nâm kaza-ı vesiadır ki ahâlisi bi-ecmeiha putperest olup birkaç nefer ümera idâresindedirler. Salifu'l-iş'ar Nijer nehrinin menbâi işbu Sanagra vilâyetinde olmakla serapa ondan ubûr eder. Ve biri dahî Bora nâm vilâyet olup sekenesi Calunka kabilesidir. Reisleri İslam'dan olup oltaflarda yukarı tâbir ederler. Ve bu vilâyet dağistan ise de maden-i zeheb vefret üzeredir. Ceni ve Yamina ve Sefu nâmân kazalar dahî bereket-i zeheb ile şöhret şiardırlar. Ve kürsi-i kaza Bura nâm şehir olarak [27b] Nijer nehri üzerinde kâindir. Kankan nâm vilâyet dahî sabiku'z-zıkr Sengara kazasının şimâlinde ve kürsisi Milu nâm nehrin Nijer nehrine mansıb olan ağzındadır. Sekenesi bi-ecmeiha ehl-i İslam olarak tahminen altı bin nüfusa baliğdir. Ve keza Bambara nâm Vilâyet-i Sudan-ı Garbî'de kâin vilâyetlerin en mâmuru ise de garib-i ahid de iki kazaya taksîm olunmuştur ki birisini yukarı ki Bambara ve olbirisine aşağı ki Bambara ıtlak ederler. Yukarı ki Bambara kazasının kürsisi Seğu nâm şehirdir ki Nijer üzerinde olup tahminen yirmi bin nüfusu hâvidir. Amma aşağı ki Bambara kazasının kürsisi Cenne nâm şehirdir ki Nijer nehrinin ihdas eylediği bir küçük ada üzerinde olup vafır cevâmii şerifesi vardır. Ve sokakları behergün süpürülmekle temiz ve pak bir şehirdir. Ahâlisi yirmi bin nüfusdan dûn olmamak gerektir. Amma ahâlisi ehl-i İslam ise de ticaretgâh olduğuna mebni içlerinde bazen milel-i ecnebiye dahî bulunur. Ve cümlesi şerif ve unvan-ı diğer ile ma'nun bir emir itiatindedirler. Bu yakınlarda hükümdâr-ı vilâyet olan Sefu Ahmed nâm Elhamdülillah nâmıyla binâm bir şehir-i cedid bina ettirmekle oldahî kendince

mâmur olmaktadır. Ve olaraflarda Masina nâm vilâyetin kürsisi Bene Masina nâmında bir şehir olarak bu dahî Nijer nehri üzerindedir. Banan nâm şehir dahî mâmur ve ahâlisi Mandingo taifesi gibi bigayet ticaret harisidirler. Memâlik-i Zencistan'dan biri dahî Tümbüktü nâm hükümetdir ki Tümbüktü suretinde dahî [28a] tahrir olunur. Mukaddemlerde Fes Devleti muzâfâtından ise de şimdilerde hükümet-i müstakille olmuştur. Fakat olcanibe âmed şüd eden kervanları hâsarendaz olmamak için Serhadât vilâyetde geşt ü güzâr eden bedevi Tüvarek kabilesine Tümbüktü Hükümeti tarafından beher sene miktar-ı vafî meblağ i'tâ olunur. Ve şehir-i mezbûr salifu'z-zikr Nijer nehrinin sol yakasına on sekiz mil mesafede vâki Rikistan-ı Sefid'den ibaret bir sahra üzerinde olup haneleri kebirce ve lakin basıcık ve cümlesi kerpiçten mâmuldur. Sokakları temiz ve birer minareli olmak üzere yedi aded vesî'ce cami vardır. Fakat ehcardan bina olunma kâgîr olmayıp tuğladan yapılmıştır. Ve gerek dâhil-i şehirde ve gerek haricinde sazdan mâmul çergeler olmakla üserâ ve fukara onlarda temekkün eder. Kaldı ki Tümbüktü şehri bi'l-cümle Zencistan kıt'asının bendergâh-ı cesîmi olmak melabisesiyle olaraflarda Urban-ı Mağrib yedi sekiz mah-ı ikamet ve azim dad ü sitâd ederler. Muazzam ticaretleri salifu't-terkîm Cenne ve Nijer boyunca kâin bilad-ı sâire iledir. Ve olaraflarda seyr ü seyahat edenlerin ifrat ve tefritleri ta'dil olunduğu halde on beş bin kadar nüfusu hâvi olması zann-ı galiptir. Ve bu şehrin iskelesi Kabira nâm kasaba ve Zencistan Kıt'asında mevcut hükümandan birisi dahî Borku hükümeti olarak ekser arazisi salifu'l-iş'ar Kara nâm nehrin sağ yakasındadır. Bu hükümet hakikatte çend nefer hükümdârdan mü'telif bir hükümet-i dâderi ise [28b] şu kadar ki hükümdârlardan her biri kendi hükümetinde müstekîl olup fakat Bosa Ülkesinin hükümdârı bulunanların taht-ı nezaretlerindedir. Binaen ala zâlik Bosa nâm şehir kürsi-i hükümet daderi olup Karra nehrinin sol yakasındadır. Lakin reis-i hükümet putperest imiş. Amma işbu Bosa şehrin aded-i nüfusu her çend tahkiki değil ise de yine on iki bin nüfustan dîn olmamak gerektir. Kâme nâm şehir dahî Yaro Hükümetinin kürsisi ve bi'l-cümle Borku vilâyetinin ticaretgâh-ı cesîmi olmak hasebiyle otuz bin kadar nüfusu müştamil bir belvedir. Amma Yauri hükümeti ki Hevsa imal eyledikleri rakamzede seyyahindir. Nife Hükümeti ki Karra nehrinin sol yakasında vâki bazı araziden ibarettir. Karındaş olmak üzere iki hükümdâr idâresinde lakin birisi ehl-i İslam'dan ve diğeri abede-i evsandan olmakla beynlerinde harp ve kîtâl eksik değildir. Ehl-i

İslam'dan olan hâkimin kürsi-i hükümeti Tabra nâm şehir olarak yirmi bin kadar nüfusu hâvidir. Ve keza Kolgo nâm şehir diğerin dahî on beş bin kadar sekenesi olup ekserisi ehl-i tevhid oldukça hünerverdir. Yaruba nâm hükümet dahî Zencistan (nun harfi eksik) ülkelerinde olarak Yoka vilâyetinden Borku [29a] serhadatine varınca mümted bir hükümet müstakîlledir. Kürsi-i hükümeti Katonaga şehir olup Dafoçad ve Çaki koso nâmân diğer bilad-ı meşhuresi dahî vardır. Ve bu şehirlerin bir kaçında yirmi bin kadar nüfus mevcut ise de sâirleri kalilu's-sekenedir. Ado nâm hükümet-i diğerin kürsisi Benin nâm şehir olup on beş bin kadar nüfusu vardır. Ve şehir-i mezbûr kurbunda bir çâhî amîk olmakla fevt olan hükümdârları olçâha inzal ederler. Ve hükümdâr vasıl-ı ka'r-ı çâh olduğu akıbinde hüddâm ve mühibbanından bir nice bî-mağzan dahî kendilerin olçâh-ı hüsrana ilka ederler. Zira bunların za'mı batıllarınca hâlik olan hükümdârları on sene-i kameriye mururunda yine dar-u dünyaya gelip saltanat süreceğinden olvakt işbu fedailer dahî onunla beraber dünyaya gelecekler imiş. Bani şehir ki salifu'z-zikr Benin hükümdârının cizye güzârı bir nev' cumhuriyetin kürsisidir. Yirmi bin kadar nüfûsu hâvidir. Kaldı ki sabıku'z-zikr Karra nehrinin taraf-ı esfelinde kâin bilad ve emsârın politikaca hangi hukûmâta müteallık oldukları her çend bil etraf malum değil ise de yine bazıları târif olunur. Pes bilad mezkûreden birisi Rabbe nâm şehirdir ki nehr-i mezbûrun sol yakası üzerinde vâki olarak hayli mâmur ve Zencistan kıt'asının bendergâh-ı cesîmidir. Ağa nâm şehir dahî nehr-i mezbûrun cihet-i yeminine vâki olarak ahâlisi kesir ve kiremit-i ticaret ile meşhur olmakla Nil-i Mübârek'de car-i [29b] olduğu cerimler misillü kayıklar ile işbu nehr-i Karra boyunca kâin medain ve kasabât ile ahz ve ita ederler. Ve nehr-i mezbûr enhâr-ı azîme-i sâire misüllü tuğyan eylediği o anda işbu Ağa şehrini ve etrafında vâki pek çok mahalleri su basmakla ahâli-i şehri olvakitlerde cerimlerde ikamet ederler. Kiri nâm şehir dahî sabıku'z-zikr Nijer nehrinin nehr-i Nil misillü münşeb olup delta resim eylediği mahallin mebd-i ve Zencistan'ın bazar-ı cesîmi olmakla meşhurdur. Ebu nâm şehir dahî nehr-i mezbûrun sağ yakasına takriben bir mil mesafede vâki olarak kürsi-i vilâyettir. Konca nâm hükümetin ahâlisi ehl-i İslam'dan ve oldukça hünerver olmakla meşhurdur. Melli, Mossi, Kubbi, Kalane, Dağomba nâmân çend kıt'a memâlik dahî işbu Zencistan merkezi yani Sudan vilâyetlerinden ise de pek maruf ve meşhur değillerdir. Kaldı ki iklim-i Zencistan'da kâin ülkelerden birisi dahî Fuluta memleketidir ki Gobar vilâyetinde

vâki olarak oltaflarda Hitman-ı Danfodyo denmekle maruf Şeyh Osman nâmında bir kimse vaz ve te'sis eylemiştir. Şöyle ki şahs-ı mezbûr evail halinde olnevâhide vâki bazı ormanlar tavattun ve ibil ve Ganem ve behaim-i sâire ile taayyuş eden hemşehrilerinin kendi hakkında olan hüsn-i itikatların hissetmekle onları bir takrib başına cem ve itaat ettirmekle az vakitte Kato nâm eyaleti zapt ve teshir ve salifu'z-zikr Gobar vilâyetinin hükümdârını katl ederek onu dahî dâhil-i cevze-i [30a] tâsarrufu edecek derhal Husi ve Kubbi ve Yaori ve Nife nâmân vilâyetleri ba'du'z-zapt bi'l-cümle ahâli-i Sudan'a ru'b ve hiras-ı istila etmekle şarkda sabiku'l-beyan Bornu ve garbde Yaruba vilâyetlerini zapt ederek bilad-ı sevâhile varınca hükümeti şayi olmuştu. Lakin mûmâileyh Hitman-ı Danfodyo bundan kırk dört sene mukaddem tecennün ve on dört sene mururunda vefat etmekle oltarihde birine oğlu Muhammed Bello nâm şeyh bi'l-irs ve'l-İstiklal Hükümdâr olmakla Fülâni memleketi şimdilerde bir mülket-i müstakille olmuştur. Şu kadar ki ba'de vefat-ı Hitman bazı memâlik-i rabaka itaatinden huruc etmekle el-hâletü hâzihi cumhuriyet usulüne girmiştir. Kaldı ki bu Falato mülketinin kürsisi Sokoto nâm şehirdir ki Âzir nâm eyaletde kâin bir nehr sağır civarında olup on üç zira irtifaında bir duvar ile muhat bir hısn-ı müsevverdir. Derin şehir de büyücek iki cami-i şerif ve vasatında meydanlıca bir çarşı ve sabiku'z-zikr Muhammed Bello nâm hükümdârın sarayı ve mûmâileyhin istidât-ı hararet-i neharda ikameti için takriben yirmi arşın irtifaında çar köşe ve kabbeli bir kule ve buyut ve dekakin ve sâire malzeme-i belediyesi mevcut ve tahminen seksen bin nüfusu müstemil bir şehir-i mâmurdur. Zarayya nâm şehir dahî bina kerde-i hitman olarak derininde büyük cami ve tahminen elli bin nüfus sekenesi vardır. Kano nâm şehir ki kürsi-i eyalettir. Bi'l-cümle iklim-i Sudan'ın bir bazargah-ı cesîmi ve takriben on beş mil çevirir bir hısn-ı müsevver olmakla [30b] Mısır-ı a'yünü demir tahta kaplı on beş aded kapısı ve takriben kırk bin aded sekenesi vardır. Katagom, Zenciye, Bedigona nâmân diğer şehirleri dahi vardır. Amma sabiku'z-zikr buhayra-i şâde müteallık olan memâlik meşhureden birisi Bornu memleketi olup Sudan-ı şarkî kıt'asında bulunan hükümetlerin erşed ve akvasıdır. Ve'l-hâletü hâzihi Beu nâm nehrin boyunca kâin Buka ve biladı ve buhayra-i şâdın sahil-i garbîsi üzere bulunup asaleten Bornu memleketini hâvi bir mülkettir. Pes medâin-i meşhuresinden birisi Birniye nâm şehirdir ki buhayra-i şâde karip ve takriben on bin nüfusu hâvi bir şehirdir. Fuka nâm şehir dahî Bornu

vilâyetinin bilad-ı meşhuresinden ve daru'l-mülki olup karib-i ahidde eş-Şeyh el-Kânimî nâm hükümdârın bina kerdesidir. Ve Vangorno nâm şehir sabıku'z-zıkr Birniye şehrine karip ve buhayra-i şad ve civarında bir ticaretgâh şehirdir. Ve bu takrib etraftan beray-ı ticaret amed ü şüdaydan ecnebilere mâadâ ahâli olmak üzere otuz bin nüfusu hâvidir. Mesne nâm şehir Bagirmi nâm vilâyetin Avara nâm şehir dahî Dar-u Salih nâm vilâyetin kürsileri olmakla meşhurlardır.

ZENCİSTAN-I GARBİ TARİFİNDEDİR

Zencistan-ı garbi ıtlak olunan kıt'a haritalarda Senagambi diye tahrir olunan memâlikten ibaret olup meşhur olarak üç taife-i kavm sakindir ki oltaflarda Jalof ve Fulah ve Mandingo nâmlarıyla maruflardır. Pes Calof [31a] memâlikinden birisi Valo nâm vilâyettir ki hükümdârına bırak tâbir olunur. Bunlar Senegal nehrinin bahre mansıb olduğu sevâhil-i kurbunda tavattun etmeleriyle cümlesi Fransa Devleti himayesindedir. Ve Kayur nâm vilâyet ki hükümdârına Damil derler. Sevâhilden Yeşil Burun'un öte tarafına varınca mümted bir cesîm vilâyettir. Meşhur olan bilad-ı Gines, Merhay, Ambol, Fuki nâmân şehirlerdir. Ve memalik-i mezkûreden biri dahî Baul nâm vilâyettir ki hükümdârına teîn tâbir ederler. Evâilde kürsi-i vilâyet Kayes nâm şehir ise de şimdilerde Lembiye nâm şehirdir. Ve biri dahî Sin nâm vilâyettir ki hükümdârına bur ıtlak olunur. Bu vilâyet-i Enfa zıkr olunan vilâyetlerin cihet-i cenûbîsinde ve kürsisi Kihau nâm şehirdir. Ve biri dahî esaleten Jalof vilâyetidir ki bunun dahî hükümdârına bur ıtlak olunarak kürsisi Dargog nâm şehirdir. Amma Fülâh nâm kavmin sakin olduğu memleketleri evâilde Saltike tâbir olunur. Bazı ümerayı askeriye idairesinde ise de şimdilerde emirü'l-müminin unvanında birer hükümdâr-ı müstakil idâresindedir. Ve memalik-i mezkûreden birisi Fototoro nâm vilâyetidir ki Senegal nehrinin sol yakası boyunca kâin bazı vilâyetlerinden ibaret olup başlıca olarak üç eyalete taksîm ve her bir eyalet dahî birkaç kazaya münkasımdır. Şöyle ki asıl Fota eyaleti vasatta vâki olup Tora nâm eyalet cihet-i garbîsine Mağa eyalet-i diğeri dahî cihet-i şarkîsine tesadûf eylemiştir. Fota eyaletinin ve bu takrib cemi ülkenin kürsisi Gelon nâm [31b] şehir olmakla daru'l-mülk'tür. Ve lakin emir-i vilâyetin adeta ikametgâhı Paldi nâm şehirdir. Cabe, Bomba, Fonda, Ganda ve sâir kasabâtı dahî vardır ki bunlar içeridedir. Kahayda ve Dungal nâmân kasabalar ise Senegal nehri üzerindedir. Amma Tor vilâyetinin hükümdârına Lam

Toro ıtlak olunarak nehr-i mezbûr üzerinde kâin Gaday nâm şehir de ikamet eder. Pudurgiyeye, Duniyye, Muhtar Selam, Haleybe, Hayra nâmân kasabaları dahî meşhur olup bazıları nehr-i mezbûr sevâhilinde ve bazıları içeridedir. Damia eyaletinin kürsisi Kubbile nâm şehir olup Kanal, Sedu nâmlarında diğer şehirleri dahî vardır. Kaldı ki zikr olunan vilâyetlerden başka bir nice vilâyetler vardır ki onlar dahî Fülâh memâlikindendir. Bondet, Futacalo, Kaso, Kulado nâmân vilâyetler gibi ki her biri birer hükümdâr-ı müstekıl zaptındadır. Amma Mandingo nâm kavmin sakin oldukları vilâyetlerden birisi Karta nâm vilâyetdir ki Senegal nehrinin sahil-i şimâlisinde vâki olup kürsisi Çuka nâm şehirdir. Birisi dahî Bambuk nâm vilâyet olarak kürsisi Farbana nâm şehirdir. El-hâsıl Dentilya, Tenda, Oli, Katuba, Salom, Kabo, Calonkado nâmân diğer vilâyetler dahî işbu Mandingo memleketinden olup ve her birinin mâmurca bazı kurâ ve kasabâtı vardır.

ZENCİSTAN-I SEVÂHİL TARİFİNDEDİR

Zencistan-ı sevâhil tâbir olunan memâlik haritalarda Gine ismiyle muharrer olan memâlikten sabıku'z-zikr Nijer nehrine müteallık olmayan bika' ve bilad manasına olarak [32a] çend kıt'a hükümâta münkasım bir memlekettir. Pes Zencistan-ı sevâhil tahdidinde Sierre Leone nâm mahal mebde-i itibar olunarak hâvi olduğu vilâyetlerden birisi Timanya nâm kasabadır ki derininden Eskarsi, Verakel nâmlarında iki nehir murur eder. Ve kürsisi Kamba nâm kasabadır mezkûr vilâyetlerden birisi dahî Korango nâm vilâyet olup sabıku'z-zikr Timanya kazasının cihet-i şarkisinde ve derininden Kaba nâmıyla bir nehir ubûr eder. Kürsisi Kolakonga nâm şehirdir. Ve biri dahî Süleymane nâm vilâyetidir ki Korango vilâyetinin cihet-i şimâlisinde vâki ve kürsisi Falaba nâm şehirdir. Amma sabıku'l-iş'ar Aşanti memleketi bir nice hükümat ve cumhuriyeti hâvidir ki bazısı dâhil-i memleket ve bazısı fakat cizye güzâr olmak üzere Aşanti mülketine muzaf ve tabilerdir. Asıl Aşanti ıtlak olunan kavim bigayet şecaat ile mevsuf bir kavimdir. Ve Havzai mülketleri bir taraftan Sant Anzere nehrinden Dahomey vilâyetinde kâin Popo nâm vilâyete dek ve bir taraftan dahî Bahr-i Muhit'ten on birinci derece-i arza varınca mümted bir mülketi vesiadır. Ve daru'l-mülkü Komape nâm şehirdir ki nefsi Aşanti hükümetinde vâki bir belde-i mâmure olup sekene-i asliyesi on beş bin nüfusa baliğdir. Lakin bazı mevasim ve ayaddan yüz bin nüfusa karib cemiyet petda olur.

Ve mezkûr vilâyetlerden biri dahî salifu'l-iş'ar Dahomi hükümeti olup şimdilerde Yaruba hükümetine muzaf add olunabilir. Mâmâfih daru'l-mülkü Ayumey nâm şehir olup takriben yirmi dört bin nüfusu hâvidir ve bu [32b] zikr olunan vilâyetlerden başka Kalyongo vilâyeti ve Gabon nehr-i sevâhilinde vâki bazı memâlik ve bûldan dahî işbu Zencistan-ı sevâhil tâbir olunan kıt'a muzâfâtındandır.

ZENCİSTAN-I CENÛBÎ TARİFİNDEDİR

Zencistan-ı cenûbî ıtlak olunan kıt'a bazı haritalarda Kongo memâliki nâmıyla tahrir olunan arazi ve diğer bazı vilâyetlerden ibaret olup iki kısma taksîm ederler ki birisi memâlik Müstekille ve olbiri Portekizli yedindedir. Memâlik müstekillede kâin ülkelerden birisi Kongo mülketi olup oldahî Levango, Sante Katherine, Momba nâmân hükümetleri hâvidir. Ve her birinin kürsi-i memleketi yine olisimle müsemma olan şehirlerdir. Ve keza Kakongo nâm hükümetin daru'l-mülki Benza Kongo nâm şehirdir ki bir dağ üzerinde kâin ve gayet cevdet-i heva ile mevsuf ve sokakları arız ve ahâlisi takriben yirmi dört bin nüfusdan ibaret bir şehirdir. Momba ve Sala ve Cenga ve Kino ve Künato ve bunlara manet çend pâre sağır hükümetler dahî işbu Zencistan-ı cenubi kıt'asında vâkilerdir. Amma Portekizli yedinde bulunan memâlik iki hükümetten ibaret olarak birisi Angola ve Bangala nâmân hükümetlerdir.

NÂHIYE-İ AFRİKA-İ CENÛBÎ TARİFİNDEDİR

İşbu nâhiyenin vaz-ı felekisi dokuz derece-i tûl-ü şarkîden otuz üç derece ve on sekiz derece-i arzı cenûbîden Kıt'a-i Afrika'nın nihayet [33a] cenûbîsine yani otuz beş derece-i arz-ı cenûbiye varınca mümted olmak hasebiyle serhadâtı şimâlde Zencistan'da kâin Kongo vilâyeti ve ati'l-beyan Afrika-i şarkî nâhiyesi ve şarkde Bahr-i Muhit-i Hindi ve cenubde Bahr-i Muhit-i Cenûbî ve garbde Bahr-i Muhit-i Atlasi'dir. Pes bu nâhiyede bulunan enhâr dört kısım olup üçü sabıku'z-zikr el-ebhar-ı selaseye mansıb olanlar ve birisi dahî mansıbları malum olmayıp kum içeri gâib olan enhârdır. Bahr-i Muhit-i Atlasi'ye mansıb olan enhâr-ı cariye Oranjo ve Alefan nâmân nehirler olup Gurit ve Kamtus ve Zundağ ve Gıran ve Gıranpuvasun ve Keis Kama nâmân enhâr dahî Bahr-i Muhit-i Cenûbî'ye ve Mafo ve Sabya ve Süflâ ve Enhaban nâmân nehirler dahî Bahr-i Muhit-i Hindi'ye mansıb olurlar. Amma bu

nâhiye de vâki memâlik ve büldan ber-vech-i âti çend kıt'a memâlike taksîm olunur şöyle ki sahil-i garbiden bed' olunarak evvela Simbebe vilâyeti ba'dehü Hotantut vilâyeti ve ba'dehü İngilizli yedinde olan Ümid Burun'u memâlik ve diğer arazi-i ve büldandan ibaret olup ve herbirinde oltaflara mahsus meçhulu'l-ahval bazı kabâil ve aşair tavvattun olmuştur.

NÂHIYE-İ AFRİKA-İ ŞARKÎ TARİFİNDEDİR

Bu nâhiyenin vaz'-ı felekisi yirmi üçüncü derece-i tûl-ü şarkîden ellinci derece-i tûl-ü şarkîye varınca ve on üçüncü derece-i arz-ı şimâlden yirmi birinci derece-i arz-ı cenûbîye varınca mümted olmak takribiyle serhadâtı şimâlde sabıku't-ta'rif nâhiye-i Nil ile Aden körfezi ve şarkîde Bahr-i Muhit-i Hindi ve cenûbde yine Bahr-i Muhit-i [33b] Hindi ile sabıku't-tarif nâhiye-i Afrika-i Cenûbî ve garbde Zencistan-ı mezkûr memâlikidir. Ve enhârı meşhuresi Gelimâne ve Lufiya ve Gelimansı nâmân nehirler olup mecmuu Bahr-i Muhit-i Hindi'ye mansıb olur. Ve nâhiye-i mezkûre iki kıt'aya taksîm olunup birisine Kıt'a-i Berriyye ve diğerine Kıt'a-i Cezâiriyye ıtlak ederler. Pes Kıt'a-i Berriyye'de bulunan memâlik-i meşhureden birisi Monomotapa biladıdır ki bir milyon ve dört yüz bin ahâlisi müştemil ve birkaç hükümdâr beynlerinde maksum bir vilâyet-i cesîmedir. Ve çok vakitten beri ve Portekizlilere meftuh olmakla ile'l-ân oltaflarda onlardan başka ticaret eder kavm-i Efrenc [Efrenc] yoktur. Ve bilad-ı mezkûrenin iklimi mu'tedil ve havası saf ve hâlis ve ebdân-ı beşeriyeye muvâfık olduktan mâadâ meadin-i sim ve zer kesiran mevcuddur. Hususen bilad-ı Süflâ'da meşhud olan altın bereketi mütekaddiminin dahî mâlûmları olup oltaflarda Bilad-ı Ofir nâmıyla meşhur olduğu sebt kerde-i müverrihindir. Ve arazisi münbit ve mahsuldar ve enhâr-ı sağiresi ferâvân ve mer'aları bereketli ve derinleri fil ve gergedan ve sâir siba-ı vuhuş ile memlû büyük ormanlar vardır. Ve hâsılât-ı meşhuresi şeker kamışıdır. Mozambik nâm biladın aded-i ahâlisi iki milyon ve altı yüz bin nüfusdan ibaret ve her ne kadar Portekizliler hüküm edersede ehl-i beldeye hükümet eden kendilerin meşâyıhlarıdır ve yerli olan kabâil-i Makoy ve Mencu ve Mozamba nâmân kabâildir. Bilad-ı mezkûrede meadin-i sim ve zer mevcut ve enhâr-ı müteaddide cereyanı sebebiyle kısbetü'l-arazi ve bu takrib pirinç kesret üzere [34a] hasad olunur. Ve ormanlarda fil bulunmakla dişleriyle ahâli-i belde azim ticaret ederler. Meşhur olan medinesine dahî

Mozambik ıtlak olunup iki bin sekiz yüz adet nüfusu müştemil ve Portekizli yedinde olan Afrika-i şarkî biladının kürsisidir. Şikve nâm Medine dahî kurbunda sim ve zer meadeni bulunmakla meşhurdur. Afrika-i şimâli biladından birisi dahî Zencibar yahut Zengibar vilâyetidir ki ahâlisinin bazısı İslam'dan oldiyârı feth eden Evlad-ı Arab zürriyetlerinden bazısı dahî yerli zencilerden ibaret olmak üzere tahminen iki milyon nüfus müştemildir. Ve bunlar başlı olarak iki kabile olup birisine Mengalo ve diğerine Merketa derler. Ve bilad-ı mezkûre şarkda Lupata dağlarıyla mahdud olarak arazisi sahil-i pest bu cihetle rui'l-hevâ ekser mahalli gayri münbittir. Ve Afrika'ya mahsus fil ve vuhuşu sâire ile meşhun ğabat-ı cesîmesi vardır. Ahâlisinin emvâl-i ticaretleri rakik ve âc ve sumak ve zac-ı ezrak ki bakır çiçeği dahî derler. Bunlardan ibarettir. Kaldı ki biz Zencibar vilâyet-i müteaddideyi müştemil olmakla kürsileri Mekaco ve Beravi ve Melenda ve Menbaze ve Gilo ve Mangola nâmân medaindir. Amma Makaço şehir olnâmda kâin bir nehir ağzında vâki bir Medine-i hasinedir. Beravi nâm Medine ise bina kerde-i Arab ve kürsi-i meşihat olup ahâlisi mizerkert ve semaver ve akmişe-i nefise nesç ve i'mal ederler. Ve bunlar her ne kadar müddet-i medid İngilizliye haraç gûzar olmuşlar ise de şimdilerde müstakillün bin-nefistirler. Amma sabiku'z-zikr Melenda nâm Medine deniz [34b] üzre bir iskele olup evâilde Portekizli yedinde iken iki yüz bin kadar nüfusu müştemil olmuş ise de ahâli-i asliyesi Portekizlilerin nahvet ve tekebbürlerini ve zapt ve istilaya olan muhabbetlerini fehm ve idrak eyledikleri anda diyârlarından tard ve teb'id etmeleriyle şimdilerde olkadar mâmur değildir. Ve Menbaze nâm şehir karaya yakın bir cezirede vâki ve Portekizli zaptına girmiş iken anife'l-beyan Melenda misillü bundan dahî kavm-i mersumi tard ve teb'id etmişlerdir. Lakin onlardan sonra İngilizliler gelip bir imaret nasp eylemişlerdir. Ve Kiloh nâm şehir imam-ı Umman taht hükümetinde dâhil bir cezirede olup lakin Portekizliye haraç gûzârdırlar. Ve mechuletü'l-ahval olan bilad ki Bilad-ı Sudan ile Hotantot vilâyeti arasinde vâki emâkin ve araziden ibarettir. Bunların ahvâl-i Avrupalının mechulidir. Şu kadar ki bi'l-cümle ahâlisi haşunet tab' ile mevsuf olarak cihet-i şimâlde Gala nâm kavim ve Buhayra-i Muravi kurbunde kavm-i berber ve Gine-i süfla civarında Kelsence nâm kavim ve Kavama amma nehr-i havalisinde Gezine nâm kavim tavattun eylemiştir. Amma saded târifinde olduğumuz nâhiye-i Afrika-i Şarkînin kıt'a-i Cezâiriyyesi bir nice cezâirden ibaret ise de ancak bu makamda bazı meşhurlarının zikriyle iktifa

olunur. Pes Cezâir mezkûrenin bazısı Avrupa Devletlerinden birkaç devlet zaptında ve bakıleri müstakildirler. Şöyle ki İngilizli yedinde bulunan Cezâir-i Afrikıyyenin aded-i ahâlisi iki yüz bine karip olarak meşhurlarından birisi Fernandopo nâm ceziredir ki Gine körfezinde vâki ve otuz bin [35a] nüfûsu hâvi bir adadır. Biri dahî Asanyon adasıdır ki yalçın kayadan ibaret bir ada olup bir miktar İngiliz askeri vardır. Ve biri dahî Santelen adasıdır ki Bonaparte'ın menfası ve cay-ı mergi olmakla meşhur mevkice olan istihkâmı Cebel-i Tire'ye mümâsil ve bahr-i Okyanusa nisbeten dane-i hardal bir sahra-i akime olup üç bin kadar ahâlisi vardır. Ve Cezâir-i mezkûreden birisi cezire-i Fransa nâm adadır ki fi'l-kadim Fransalı yedinde ise de bundan otuz iki sene mukaddem vuku bulan muaheda muktezasınca İngilizliye tahliye ve teslim olunmakla el-hâletü hâzihi İngilizli yedinde ve kırk beş bin nüfusu cami bir cezire olup kürsisi Porlüyi yani Lui limanı denmekle meşhurdur. Ve Cezire-i Rodrigue nâm adanın beş bin nüfus ahâlisi vardır. Amma Cezâir-i Şişle nâmân adalar ki otuz aded kücerik adalardan ibaret olup iki takım itibar olunur. Birisine Cezâir-i Amirante ve diğerine Cezâir-i Mahe denip ceman on dört bin nüfûsu hâvilerdir. İngilizli zaptında bulunan Cezâirden birisi dahî cezire-i Sokatra'dır ki yüz bin nüfusu cami bir cezire-i mâmuredir. Ve kürsisine Temrid derler. Ve ahâli-i cezire kavim Arab'dan olmakla bundan akdem imam-ı Umman'a tabi iselerde şimdilerde istiklal üzere bir şeyh itaatindedirler. Amma Fransalı yedinde bulunan Cezâir-i Afrikıyyanın meşhuru Borbon adasıdır ki Bahr-i Hind'de kâin bir cezire olup ihtilaf-ı tevârih ve coğrafiyyin üzere 68 yahut 85 ve Mısır'da matbu coğrafyaya nazaran 42 ve had-i evsat olarak atmış beş bin [35b] nüfûsu hâvi bir ceziredir. Ve kürsisi Sendenis nâm şehirdir ki kahvesi medain-i Yemen'den Muha nâm belde kahvesine muadildir. Ve Portekizli yedinde bulunan Cezâir-i Afrikıyyenin aded-i ahâlisi cem'an üç yüz seksan sekiz bin nüfustan ibaret olup iki takımdır. Bir takımına Cezâir-i Asure derler ki iki yüz bin aded ahâlisi vardır. Ve kürsi Cezâir-i Tersire ceziyesinde kâin Ankara nâm medinedir. Kaldı ki Cezâir-i mezbûre zelzele arız olmakla tehlike-i merkûme oltaarafda kesirü'l-vukudur. Lakin havası bigayet mutedil ve arazisi münbit ve mahsuldardır. Amma cezire Madera nâm adanın aded-i ahâlisi yüz yirmi bin nüfustan ibaret ve kürsisi Feneşal nâm şehirdir ki iyi şarab çıkmakla meşhurdur. Ve sabıku'l-iş'ar iki takımdan birisine Cezâir-i Re'si yani Yeşil Burun adaları derler ki cem'an aded-i ahâlisi kırk iki bin nüfustan ibarettir. Ve kürsi-i Cezâiri Santiyagu

nâm şehirdir ki olnâmında kâin bir adadadır Kaldı ki Cezâiri mezkûre de yanardağlar mevcut rimal ve suhur çoktur. Cezâiri mezkûreden birisi dahî cezire-i Sentomas nâm ceziredir ki Gine körfezinde vâki bir ada olup yirmi altı bin aded nüfûsu hâvidir. Ve pek çok kasabü's-sükker yani şeker kamışı çıkar ama İspanyalılar yedinde bulunan Cezâir-i Afrikıyyanın aded-i ahâlisi yüz seksan bin garib olup inde'l-mutekadimin Cezâir-i Halidât ve Cezâir-i Sueda ıtlak olunan Cezâirdir ki şimdilerde Kanarya adaları denmekle meşhur Cezâir-i müteaddide ile diğer çend pâre adalardan [36a] ibaretdir. Cezâir-i Halidât'ın nâm-ı diğer Kanarya Adalarının aded-i ahâlisi cem'an yüz yetmiş dört bin nüfusu mütecâvizdir. Ve kürsi-i Cezâir-i Tenerifa nâm cezirede kâin Sentkirva nâm şehir olup sekiz bin dört yüz aded sekenesi vardır. Amma asıl Kanarya adasının ahâlisi kırk beş bin ve Tenerifa adasının altmış beş bin nüfustan ibaret olup Cezâir-i bakiye ahâlisi bunlardan ekaldır ve salifü'z-zikr Kanarya adalarının sevâhilinde yebuset galiptir. Ve sahur ve ehcar ile mudarres olduğu cihetle aslen vuhuş-u hayvanatından bir nev' hayvan mevcut değildir. Ve lakin çok defa cerat hücum ve istila eder ki onları gâh ve bigâh Afrika cihetinden hubub eden riyah-ı avasîf götürür ve ahâli-i Cezâir'in re'si malları şarabtır. Salifu'l-iş'ar Cezâir-i Sueda'dan mâadâ olan çend pâre adalar dahî Gine körfezinde vâkidirler. Amma taife-i ifrincin sakin olmadığı Cezâirin aded-i ahâlisi ceman dört milyon ve yüz doksan bin nüfustan ibaret ve eşher ve azamı Madagaşkar nâm cezire-i cesîmedir ki kâmilin dört milyon nüfusu camidir. Lakin Avrupalıların malumları olan fakat sevâhil-i ceziredir ki rediü'l-hevâdır. Lakin içerileri ceyyidü'l-hevâ ve hasen-ü ziraa zan olunur. Evâilde Cezâire-i mezkûreden üserâ iştirâ olunur ise de şimdilerde metruktür. Ve sekene-i cezire akvâm-ı mütenevvia olarak meşhurları Oh ve Seklâde kavimleridir. Ve kürsi-i cezire Emran nâm şehirdir ki otuz yüz bin nüfusu müstemildir. Mozangıya, Penbitok ve Andoronte ve Temteva ve Felebunta nâmân [36b] mudunları dahî mâruftur. Amma cezire Zencibar ki Zencibar sevâhili üzeredir. İmam-ı Umman hükmünde olup ahâlisi üserâve sumak ve âc ticaretiyle meşguldur. El-hâsıl Cezâir Komora dahî Afrika adalarından olarak cem'an yirmi bin kadar ahâli vardır ki cümlesi Evlâd-ı Arab'tır. Mim.

SONUÇ

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde elyazması bulunan risalemiz Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika başlığı ile başlamakta, Afrika kıtasının coğrafi konumunu, sınırlarını, dağlarını, çöllerini, adalarını, yanardağlarını, etrafındaki boğazlarını, madenlerini, bitki örtüsünü, nehirlerini, kıtada bulunan kuş ve hayvan çeşitliliğini göstermektedir.

Usul-i Politikasına dair yeni bir başlıkla Afrika'nın yüzölçümünü, kabilelerini, inançlarını, nüfuslarını, sanayisini, yaşam biçimlerini, ticaretlerini, şehirlerini, ülkelerin başkentlerini anlatmaktadır. Hatta Avrupalı ve Amerikalıların Afrika'yı istila ve gasp ettiğini söylemektedir. Daha sonrada Afrika kıtasını, Nil bölgesi, Mağrib bölgesi, Zencistan bölgesi, Güney Afrika bölgesi ve Batı Afrika bölgesi isimleriyle beş bölgeye ayırır.

Nil bölgesinin coğrafi konumunu belirttikten sonra vilâyetlerden, kasabalardan, Nil nehrinin bereketinden ve iki kolundan bahsetmektedir. Daha sonrada Nil bölgesini dört büyük bölüme ayırır. Bunlar; ikisi güneyde Diyâr-ı Habeş ve Memâlik-i Bahr-i Ebyaz'dır. Üçüncüsü Nûbe memleketidir ve dördüncüsü İklim-i Mısır'dır. Bu bölümleri de tek tek açıklamaktadır.

Mağrib bölgesinin bulunduğu yeri târif eden mütercim bölgenin nehirlerini, dağlarını, kabile ve hükümetlerini anlatarak bu toprakları altıya ayırmıştır: Trablusgarb, Tunus, Cezâir, Marok, Biladü'l-Cerid ve Sahârâ'dır.

Zencistan bölgesini diğer adıyla Zenciyan bölgesini coğrafi açıdan belirttikten sonra bölge halkının inanışlarını, uğraşlarını, nüfuslarını, vilâyetlerini belirtir. Batı Zencistan, Zencistan-ı Sevâhil ve Güney Zencistan, diye üçe ayırır ve bunları kısaca anlatır.

Güney Afrika bölgesinin konumunu anlattıktan sonra özellikle nehirlerini ve vilâyetlerini anlatarak söz konusu toprakların canlılığını gözler önüne sermektedir.

Doğu Afrika bölgesinin coğrafi konumunu belirttikten sonra özellikle nehirlerini, memleketlerini, nüfuslarını, iklimini, hayvan çeşitliliğini, nebâatlarını, kabilelerini, madenlerini, şehirlerini ve geçim kaynaklarını anlatmaktadır.

Müslümanların Afrikayla irtibatları daha ilk dönemlerde asr-ı saadette Hz. Peygamber'in Habeşistan'a Necaşi'ye gönderdiği Müslümanlarla başlamaktadır. Hz.Ömer döneminde Mısır'ın fethedilmesiyle Kuzey Afrika'ya açılan fetih kapısı vesilesiyle irtibatımız artarak devam etmiştir. Osmanlı dönemine gelindiğinde ise bu irtibat ayyûka çıkmıştır. Osmanlı hâkimiyeti Kuzey Afrika ve Afrika'nın içlerine kadar uzanmış, Afrika toplumları asırlar boyunca huzurun ve barışın bayrağı altında yaşamıştır.

Ancak 15. ve 16. yüzyılda başlayan coğrafi keşiflerle beraber Afrika kıtasına Avrupalı toplumların emperyalist ve pragmadik bir şekilde rağbet etmesi sonucu Afrika kıtasının yeraltı ve yerüstü kaynaklarını haksızca gasp ve istila eden Avrupalılar, zenginleşmiş ve Afrika'yı bir sömür bölgesi haline getirmiştir. İnsanı insana köleleştirme politikasıyla milyonlarca insan ailesinden, sevdiklerinden, yurdundan, vatanından kopararak en ağır işlerde köle yapıp hayvanlar gibi çalıştırılmıştır. Hıristiyanların misyonerlik faaliyetleriyle de desteklendiği bu çalışmalar Afrika kıtasını hem maddi hem de manevi olarak yıpratmış, mahvetmiş, fakirleştirmiş ve asimile etmiştir. Aynı zamanda asırlar boyu sürecek, telafisi mümkün olmayacak, kronikleşecek toplumsal sorunlarla başbaşa bırakmıştır. 20. yüzyılda başlayan Afrika milletlerinin bağımsızlık mücadelesiyle beraber Afrika toplumları kendi bağımsızlıklarını tek tek kazanmaya başlamışlardır.

20. yüzyılda birinci dünya harbiyle beraber Osmanlı devletinin yıkılıp yerine köklerinden koparılmış, geçmişi unutturulmuş Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Tüm dünyaya ve aynı zamanda Afrika'ya kapalı içe dönük politikalarıyla bir asır boyunca idare edilmiş olan ülkemizde 2000'li yıllardan itibaren günümüze dek hem dünyayla hem de Afrikayla köprüler kurulmaya tekrar başlanmıştır.

Afrika üzerine araştırmaların hız kazandığı ama yeterince istenen seviyeye gelmediği müşahade edilse de günümüzde akademik çalışmalar bu alanda gitgide artmaktadır. Afrika bölgesiyle olan dini, kültürel, ekonomik bağların kurulması için bölgenin sömürü kıtası değil de bir medeniyetler coğrafyası olarak tanınmasına ve tanıtılmasına olan ihtiyaç dolayısıyla, Afrika'yı coğrafi, ekonomik, kültürel ve fiziki anlamıyla tanıtan eserimizle bir nebze de olsa bu alandaki boşluğu dolduracaktır.

Afrika kıtasıyla köprülerin tekrardan kurulması, ilişkilerin belirli düzeye gelmesi için kıtanın hem coğrafi hem tarihi hem de kültürel diğer kaynaklarından da araştırılmasına ihtiyaç vardır. Eserimizde bu alana bir ilgi oluşturma amacı içerisinde bilgilerin aktarılması ve analiz edilmesine çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ak, Mahmut: “Coğrafya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993, s. 66.
- Altıntaş, Ayten: “Karl Ambros Bernard’ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında”, **III. Türk Tıp Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 97.
- Aydüz, Salim: **Osmanlı Devleti’nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, İstanbul, 1993, s. 220.
- Aydüz, Salim: “Osman Sâib Efendi”, **Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 415.
- Aydüz, Salim: “Müneccimbaşı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXXII, s. 4.
- Bir, Atilla vd., **Osman Sâib Efendi’nin Talimü’l-Küre Risalesi**, İstanbul, 2012, s. 9-11.
- Dursun, Davut: “Afrika (Tarih)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s. 418-423.
- Errera, Carlo: “Adriano, Balbi”, **Enciclopedia Italiana**, C.V, 1930, s. 904.

Fazlıoğlu, İhsan:	“Hesap”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , C.XVII, s. 255.
Gürsoy, Cevat Rüştü:	“Afrika (Fizîkî ve Beşerî Coğrafya)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , C.I, s. 413.
Heyet:	“Afrika”(Tarih), Yeni Rehber Ansiklopedisi , İhlas Yayıncılık A.Ş., C.I, 1993, İstanbul, s. 188.
Heyet:	“Afrika”, AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi , Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclpaedia, C.I. s. 127.
Heyet:	“Afrika”, Artel Ülkeler ve Coğrafya Ansiklopedisi , Ansiklopedik Temel Yayınlar A.Ş., C.I, s. 54.
Heyet:	“Afrika”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi , Gelişim Yayınları, 1986, C.I. s. 128.
İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd.,	Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi , İstanbul, C.II, 1997, s. 603.
İnal, Mahmut Kemal:	Son Asır Türk Şairleri , Dergâh Yayınları, İstanbul, C.II.
İzgi, Cevat:	“Müftîzâde Abdürrahim Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , C.XXXI, 2006, s. 507.
Özön, Mustafa Nihat:	Osmanlıca-Türkçe Sözlük , Altıncı Basım, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1979.
Sâib, Osman:	Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika , İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Sâib, Osman:

Muhtasar Coğrafya-i Avrupa, Asya, Kıt'a-i Afrika, İstanbul, Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı, 1257, 1258, 1263.

Sarı, Nil:

“Mekteb-i Tıbbiye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXIX, s. 3.

Şemsettin Sami:

Kâmusu'l A'lâm, İstanbul, Mihran Matbaası, C.I, 1889.

Yeğın, Abdullah vd.,

Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat, Türedav Vakfı Yayınları, 1975.

EKLER

Ek-1: Eserin Fransızca Aslından Örnek Metinler

ABRÉGÉ DE GÉOGRAPHIE,

RÉDIGÉ SUR UN NOUVEAU PLAN

D'APRÈS

LES DERNIERS TRAITÉS DE PAIX

ET LES DÉCOUVERTES LES PLUS RÉCENTES

PRÉCÉDÉ

D'un examen raisonné de l'état actuel des connaissances géographiques et des difficultés qu'offre la description de la terre; d'un aperçu sur la géographie astronomique, physique et politique; des définitions les plus importantes; d'observations critiques sur la population actuelle du globe; de la classification de ses habitans d'après les langues, les religions et la civilisation; offrant, pour chaque partie du monde, les principaux faits de la géographie physique et politique, la description de tous les états d'Europe et d'Amérique et des principaux états de l'Asie, de l'Afrique et de l'Océanie, et de leurs villes principales; les divisions politiques de 1789 comparées aux divisions politiques actuelles; l'indication des religions et des langues différentes, des forces, des ressources de chaque état, des principaux articles de leur industrie et de leur commerce, leurs divisions administratives actuelles; et, pour leurs villes principales, l'indication des établissemens littéraires et scientifiques les plus importants, des monumens et édifices les plus remarquables, des antiquités, du nombre des habitans, etc.; suivi d'un tableau comparatif des monnaies et des poids et mesures, anciens et modernes, des principaux pays et des principales villes du globe; ouvrage destiné à la jeunesse française et à tous ceux qui s'occupent de politique et de recherches historiques,

PAR ADRIEN BALBI.

A PARIS,
CHEZ JULES RENOUARD, LIBRAIRE,
RUE DE TOURNON, N° 6.

1833.

AFRIQUE

INTRODUCTION

A LA GÉOGRAPHIE DE L'AFRIQUE.

GÉOGRAPHIE PHYSIQUE.

POSITION ASTRONOMIQUE. *Longitude*, entre 19° occidentale et 49° orientale. *Latitude*, entre 38° boréale et 35° australe.

DIMENSIONS. *Plus grande longueur* : depuis le cap Bugaroni dans l'État d'Alger, jusqu'au cap des Aiguilles dans l'Afrique-Australe, 4,380 milles. *Plus grande largeur* : depuis le cap Vert jusqu'aux environs du cap Calmez sur la mer Rouge 3,170 milles. Mais nous ferons observer que la *plus grande largeur absolue* de l'Afrique est entre le cap Vert et le cap d'Orfui, puisque dans cette direction sa largeur est de 4,034 milles.

CONFINS. Au nord, le détroit de Gibraltar et la mer Méditerranée. A l'est, l'isthme et le golfe de Souéys (Suez), la mer Rouge, le Bab-el-Mandeb, le golfe d'Aden et l'Océan-Indien. Au sud, l'Océan-Austral. A l'ouest, l'Océan-Atlantique.

MERS. On peut dire que l'Afrique n'a aucune mer qui lui appartienne entièrement, puisqu'elle partage la *Méditerranée* avec l'Europe et l'Asie, et la *mer Rouge* avec cette dernière; la Méditerranée est une branche de l'Océan-Atlantique, la mer Rouge en est une de l'Océan-Indien. Nous avons déjà fait observer que la mer Rouge n'est à proprement parler qu'un golfe; aussi de savans géographes commencent déjà à l'appeler *golfe Arabique*. Parmi les principaux golfes de cette partie du monde, outre le golfe Arabique et celui de *Souéys* (Suez) qui en est une subdivision; nous nommerons : le *golfe d'Aden*, entre l'Arabie, l'Abyssinie et le Pays des Somalis; ce n'est proprement que la partie antérieure du golfe Arabique; les *golfes de Benin* et de *Biafra*, regardés communément comme deux subdivisions du prétendu *golfe de Guinée*; nous avons signalé ailleurs le peu de justesse de cette qualification. Viennent ensuite le *golfe de la Sidre* dans l'État de Tripoli et ceux de *Cabes* et de *Tunis* dans celui de Tunis. Mais si l'Afrique a peu de mers et de golfes, elle compte en revanche plusieurs vastes baies; nous nous bornerons à nommer la *baie Saldanha*, qui offre un des plus beaux ports de l'Afrique-Australe; la *False-Bay* (Fausse Baie), à l'ouest du cap de Bonne-Espérance; la *baie de Lagoa*, sur la côte orientale; la *baie d'Anton Gil*, dans l'île de Madagascar, une des plus belles du monde.

DÉTROITS. L'Afrique n'en a que deux : celui de *Gibraltar*, qui la sépare de l'Europe, et celui de *Mandeb* appelé par les Arabes *Bab-el-Mandeb*, qui forme la communication entre le golfe Arabique (la mer Rouge) et celui d'Aden. Le prétendu *détroit de Mozambique*, entre le Continent

Africain et l'île de Madagascar, doit être rangé parmi les *bras de mer* ou *canaux maritimes* les plus remarquables du globe. Voyez à la page 22.

CAPS. Parmi le grand nombre de caps que présente l'Afrique, nous nommerons les suivans comme les plus remarquables sous plusieurs rapports. Sur la côte septentrionale on trouve : le *cap Spartel*, sur l'Atlantique à l'entrée du détroit de Gibraltar ; par sa position il appartient aussi à la côte occidentale ; le *cap Tres-Forcas* ou *des Trois-Fourches*, dans l'empire de Maroc ; le *cap Bugaroni* et le *cap de Fer*, dans le ci-devant état d'Alger ; le *cap Blanc*, près de Bizerte, dans l'état de Tunis ; c'est le plus septentrional de toute l'Afrique ; le *cap Bon*, dans le même état ; les *caps Messratha* (Mesurata) et *Rasat*, dans l'état de Tripoli ; le *cap Burlos*, point le plus septentrional du delta du Nil.

Sur la côte occidentale et sur l'Océan-Atlantique on trouve : les *caps Blanc*, près de Masagan, *Cantin* et *Ger*, dans l'empire de Maroc ; les *caps Noun*, *Bojador* et un autre *cap Blanc* près d'Arguin, sur la côte du Sahara ; le *cap Vert*, dans la Sénégambie, aussi remarquable par sa forme que par sa position, étant le point le plus occidental de tout le Continent Africain ; les *caps Roxo* ou *Rouge* et *Verga*, dans la même région ; les *caps Monte*, *Mesurado*, *Palmas*, *des Trois-Pointes*, *Formose*, *Saint-Jean* ou *das Serras* et *Lopez*, dans la Guinée ; *pointe Palmeirinha*, *cap Negro* et *cap Frio*, dans le Congo ; et *cap de Bonne-Espérance*, dans l'Afrique-Australe Anglaise.

La côte méridionale offre, outre le fameux *Cap-de-Bonne-Espérance* que nous venons de nommer, parce que par sa position il appartient aussi à la côte occidentale, le *cap des Aiguilles*, remarquable comme le point le plus austral de tout le Continent d'Afrique.

Le long de la côte orientale on trouve sur l'Océan-Indien : les *caps Corrientes* et *Delgado*, dans l'Afrique-Portugaise ; le *cap d'Orfui*, remarquable par sa forme, et le *cap Gardafui* (Guardafui), par sa position, étant le plus oriental de ce continent ; tous deux sont situés dans le Pays de Somaulis. Nous nommerons encore sur le golfe d'Aden et près de l'entrée de la mer Rouge, le *Ras-Bir*, dans l'Abyssinie ; sur la mer Rouge, les *caps Calmez*, dans la Nubie, et le *Ras-el-Enf*, dans la Troglodytide dépendante de l'Egypte. La grande île de Madagascar présente dans ses trois extrémités australe, occidentale et boréale, les *caps Sainte-Marie*, *Saint-André* et d'*Ambre*.

PRESQU'ÎLES. Ce vaste continent a trop peu de coupures pour offrir des presqu'îles proprement dites d'une étendue remarquable. Il n'offre que de petites péninsules qui appartiennent plutôt aux descriptions topographiques. Nous en signalerons cependant quelques-unes des plus remarquables, telles que la péninsule du *cap Vert* ; celle qui se développe à l'est de Tunis et qui termine le *cap Bon* ; et les deux plus petites qui dans l'Afrique-Australe Anglaise forment un des côtés de la *False-Bay* et de la *Baie-Saldanha*.

FLEUVES. L'hydrographie de l'Afrique est encore très imparfaite, et l'on ne connaît complètement le cours d'aucun de ses plus grands fleuves ; on n'a que des conjectures sur les sources du Nil, et le voyage des frères Lander n'a résolu qu'en partie le problème relatif à l'embouchure du Niger. Voici les fleuves de l'Afrique que l'on peut regarder comme les plus grands ; nous nous bornerons à les nommer, ayant tracé leur cours dans les régions auxquelles ils appartiennent. Les grands courans, aboutissant à trois

mers différentes et à un grand bassin intérieur, forment les quatre grandes divisions hydrographiques entre lesquelles on pourrait partager l'Afrique.

Fleuves qui se rendent dans la mer Méditerranée. Cette mer ne reçoit qu'un seul des grands fleuves de l'Afrique, mais aussi le plus considérable de tous; c'est le NIL; il traverse toute la région à laquelle il donne son nom.

Fleuves qui entrent dans l'Océan-Atlantique. Les plus grands sont : le SÉNÉGAL et la GAMBIE dans la Nigritie-Occidentale; le DJOLIBA ou KOUARA (Niger); il traverse une grande partie de la Nigritie-Centrale (Soudan et Guinée); le COUANZO ou ZAÏRE (Congo, Barbel), et le COUANZA; ils arrosent la Nigritie-Méridionale (Congo); l'ORANGE, qui parcourt l'Hottentotie dans l'Afrique-Australe.

Fleuves qui se jettent dans l'Océan-Indien. Les principaux sont le ZAMBÈZE ou COUAMA le LOFFIN, le MOTHER, l'OUTANDO et le ZEBI (Zeebe), qui paraissent traverser d'immenses espaces dans l'Afrique-Orientale; ils ont leurs embouchures sur les côtes de Mozambique et de Zanguebar.

Fleuves qui appartiennent au bassin du lac Tchad. Cette vaste mer intérieure, découverte dernièrement dans le Soudan-Orientale, reçoit le Yzou, qui traverse la partie orientale de l'empire des Fellatah, et la partie centrale de l'empire de Bournou; le CHARY, qui arrose une partie de ce dernier empire et d'autres contrées.

CANAUX. Dans des pays aussi peu civilisés que le sont ceux qui appartiennent à cette partie du monde, on ne doit pas s'attendre à trouver beaucoup de canaux. Aussi l'Egypte et l'empire d'Achantie, qui figurent parmi les contrées les plus avancées dans la civilisation sur ce continent, sont-ils les seuls peut-être qui jusqu'à présent offrent des canaux; mais la plupart ne servent qu'à l'arrosage; l'Egypte seule en a qui sont navigables. Parmi le grand nombre de canaux qui arrosent cette contrée célèbre, nous nommerons les suivans qu'on regarde comme les plus importants : le canal de Joseph ou le calidch-Menhi; il a environ 100 milles de long sur une largeur de 50 à 300 pieds; une partie paraît répondre à l'ancien canal *Oxyrynchus*, que Strabon, en y naviguant, prit pour le Nil même. Le *Beny-Ady*, qui communique au précédent; le *Bahr-el-Wady*, que l'on pourrait appeler le canal de l'Ouest; il est creusé dans la pierre calcaire et a 60,000 mètres de long; le canal de Damanhour, long de 40,000 mètres; le canal *Bahyreh*, qui joint la branche de Rosette au lac Maryout; le canal de Menouf, long de 50,000 mètres; le canal *Abu-Meneggy*, qui passe par Balbeïs et près de Tell-Buisah; il n'a pas moins de 160,000 mètres; enfin le canal de Cléopâtre, rétabli depuis quelques années par le vice-roi actuel, afin de joindre le Nil au vieux port d'Alexandrie; il commence à Foua sur le Nil; Mohamed-Ali y a employé 150,000 Arabes pendant plusieurs mois; 20,000 sont morts pendant les travaux. Ce bel ouvrage a 40 milles de long; mais telle est la nature du terrain et l'insuffisance des moyens mis en usage, que déjà le canal est à moitié rempli de vase, et ne peut servir à la navigation que lorsque les eaux du Nil sont élevées. Il a reçu le nom de *Mahmoudy*, en mémoire du sultan régnant Mahmoud.

LACS. Dans l'état actuel de la géographie on peut dire que cette partie du monde est extraordinairement dépourvue de lacs. Ce n'est que la Nigritie-Centrale (Soudan) qui paraît en avoir plusieurs, parmi lesquels se trouve même le lac Tchad (Schad), découvert depuis peu d'années; c'est le plus grand de tous les lacs connus de l'Afrique dont il occupe presque le centre. Les îles qui s'élèvent au-dessus de sa surface sont le séjour des féroces Biddoumahs, qu'on dit être de terribles pirates. Viennent ensuite le lac *Djebou* (Dibbie), qui est traversé par le Djoliba; le *Loudeah*, dans l'état de

Tunis, et le *Melgig*, dans celui d'Alger, quoique assez considérables, n'ont aucun débouché. Le *Calounga-Kouffoua* (lac Mort) dit aussi simplement *Kouffoua*, que M. Douville a découvert dans son importante exploration de l'intérieur de l'Afrique-Equatoriale, reproduit sur une grande échelle une partie des phénomènes qui caractérisent la mer Morte dans l'Asie-Ottomane; les montagnes qui l'environnent au nord et au sud exhalent une odeur fétide, qui leur a valu le nom de *moulonda gia iaiba risoumba* ou *monts des mauvaises odeurs*; il en coule du bithume; les eaux du lac sont recouvertes de cette substance ainsi que de naphte, qui s'élève du fond. Aucun poisson ne vit dans ces eaux, dont le goût est huileux et dont les exhalaisons causent une toux assez forte. Aucun être animé ne vit dans ses environs; la végétation même y est presque nulle. Ce lac extraordinaire donne naissance à plusieurs rivières qui coulent à l'ouest et à l'est. La plus considérable vers l'ouest est le Bancora (un des principaux affluents du Couango), qu'on a cru à tort être le Zaïre. MM. Douville et Eyriès le croient identique au lac *Zambre* et au lac *Maravi*, que, d'après des relations confuses données par les indigènes, les cartographes ont promené sur un grand espace de l'Afrique-Orientale. Nous n'hésitons pas à partager leur opinion, mais nous ne nous prononcerons pas relativement au lac *Aquilunda*. Des recherches d'un autre genre ne nous laissent pas le loisir qu'il faudrait pour concilier les remarques judicieuses de M. Douville sur ce lac, avec la description que les *Ephémérides géographiques de Weimar* en ont donnée, d'après les renseignements d'une authenticité fort problématique fournis par M. d'Étourville, qui l'aurait visité au commencement de ce siècle. Nous nommerons encore parmi les lacs les plus remarquables de l'Afrique le *Dembea* ou *Tzana*, dans le ci-devant empire d'Abyssinie, et le *Birket-el-Keroun*, dans l'Egypte; ils sont les plus grands lacs de la région du Nil; nous rappellerons que le second est le célèbre *Moëris*; on a cru pendant long-temps, sur l'autorité des auteurs anciens, qu'il avait été creusé de main d'homme; mais M. Jomard a prouvé que ce lac est l'ouvrage de la nature, quoique modifié par les travaux des anciens Egyptiens. Le lac *Mariout* (l'ancien *Maréotis*) était un lac d'eau douce, célèbre chez les anciens par ses jardins et ses vignobles; aujourd'hui ses eaux sont salées par l'irruption de la mer arrivée en 1801. Quant aux prétendus lacs *Edkou*, *Bourlos* et *Menzaleh*, ce ne sont que des *lagunes*, qui reproduisent dans le delta du Nil ce que nous avons déjà signalé aux embouchures du Brenta, de l'Adige et du Po, en Italie, de l'Oder, du Pregel et de la Vistule, dans la monarchie Prussienne.

ILES. Le contour si peu découpé de l'Afrique est cause que cette partie du monde offre moins d'îles que les autres grandes divisions du globe. Nous proposons de les classer d'après les cinq mers où elles sont placées. Nous nommerons toutes les principales, en nous bornant à décrire ici les îles dont on n'a pas fait mention dans les six chapitres entre lesquels nous avons partagé la description de l'Afrique.

ILES DANS LA MER MÉDITERRANÉE. Elles sont toutes très petites, les principales sont : l'île *Zerbi* ou *Geroi*, qui est la plus grande et la plus importante de toutes; elle est située dans le golfe de Cades ainsi que le groupe de *Kerkent*; ces îles appartiennent à l'état de Tunis. Viennent ensuite : *Pantellaria*, qui appartient politiquement à la Sicile, mais qui, sous le rapport géographique, doit être placée en Afrique; *Tabarca*, que le bey de Tunis vient de céder à la France.

ILES DANS L'Océan-Atlantique. Cette division en offre plusieurs, dont un certain nombre forme des groupes et même des archipels. Les principales sont : le *groupe de Madère*, et l'*archipel du Cap-Vert*, dans l'Afrique-Portugaise; l'*archipel des Canaries*, dans l'Afrique-Espagnole; l'*île Gorée*, dans la Sénégambie-Française. Viennent ensuite : l'*archipel des Bissagos*, vis-à-vis l'embouchure du Geba et du Rio grande, où demeurent les Bijugas ou Bissagos, renommés par leur férocité et par leur humeur belliqueuse; ils sont régis par plusieurs chefs indépendants; on remarque dans cet archipel l'*île Bissao*, qui appartient aux Portugais; *Boulama*, sur laquelle les Français, dans le XVIIIe siècle, projetèrent à différentes reprises de fonder une colonie, et qui plus tard fut le siège d'un petit établissement anglais abandonné en 1793. Plus bas on trouve : l'*île Chérbro*, qu'on peut regarder comme la plus grande de toute la Guinée-Occidentale; ses habitants conservent leur indépendance. Les îles d'*Anno-Bon*, de *Saint-Thomas*, du *Prince* et de *Fernan-do-Po*; elles forment un groupe dans le plus grand enfoncement du prétendu golfe de Guinée; ce groupe est partagé entre les Anglais, les Portugais et les indigènes; ces derniers possèdent encore Anno-Bon, quoique leur île, depuis 1778, appartienne de nom à l'Espagne; nous proposons de nommer ces îles, *groupe d'Anno-Bon et de Fernan-do-Po*. Les îles de l'*Ascension*, de *Sainte-Hélène*, appartiennent aux Anglais.

ILES DANS L'Océan-Austral. Ces îles sont toutes très petites, à l'exception de celle de Kerguelen, et désertes, à l'exception de celle de Tristan-d'Acunha. Les principales sont : le *groupe de Tristan d'Acunha*, qui appartient aux Anglais; nous proposons d'y réunir, à cause du voisinage, l'*île de Diego-Alvarez*, qui paraît être la même que l'*île Gough*; elle a de hautes montagnes d'où descendent de belles cascades; l'*île Bouvet*, qui correspond au *cap de la Circoncision* des anciennes cartes; les petits groupes du *prince Edouard* et de *Crozet* ou *Marion*; enfin l'*île de Kerguelen*, nommée *île de la Désolation*, par Cook, presque entièrement dénuée de végétation, mais fournie d'excellents ports, que les marins fréquentent à cause de la riche pêche de phoques qu'on y fait depuis quelques années.

ILES DANS L'Océan-Indien. Cette grande division de l'Afrique maritime offre un vaste assemblage d'îles, que les géographes anglais nomment depuis quelques années *archipel Ethiopien*, dénomination peu exacte, que nous proposons de remplacer par celle d'*archipel de Madagascar*. Nous décrirons *Madagascar*, qui est une des plus grandes îles du monde, et les îles *Comores* qui appartiennent à cet archipel, dans le chapitre de la Région de l'Afrique-Orientale; toutes les autres, telles que l'*île de France* ou *Maurice*, l'*île de Bourbon* ou *Mascarenhas*, les *Seychelles*, les *Amirantes*, etc., etc., seront décrites avec les possessions Anglaises et Françaises. Les îles *Quiloa*, *Monfia*, *Zanzibar*, et *Pemba*, le long de la côte de *Zanguebar* et celle de *Socotora*, presque vis-à-vis du cap Gardafui, seront décrites dans l'Afrique-Arabe, à cause de leurs rapports politiques avec l'imam de Mascate.

ILES DANS LA MER ROUGE. Parmi les îles assez nombreuses mais peu importantes que leur voisinage de la côte africaine oblige les géographes à ranger dans cette partie du monde, nous nommerons l'*île Dahlac*, qui est la plus grande de toutes. Au temps des Romains cette île était la station principale pour le commerce des perles. Sous les Ptolémées et même du temps des califes les marchands qui l'habitaient étaient renommés par leurs immenses richesses. Depuis long-temps les pêcheries de la mer Rouge sont épuisées ou complètement abandonnées. Dahlac n'a plus pour habitants que de pauvres pêcheurs.

MONTAGNES. L'orographie de l'Afrique n'offre encore, à quelques exceptions près, que des doutes et des hypothèses. On ne connaît complètement la direction d'aucune des chaînes principales de ses systèmes montueux, et ce n'est que dans les îles, dans la région du Nil, dans quelques localités de la Nigritie et à l'extrémité de l'Afrique-Australe, que l'on en a mesuré quelques pointes. Toutes les autres évaluations ne sont que des mesures approximatives, la plupart affectées des plus grandes incertitudes. L'inspection des belles cartes de cette partie du monde publiées dernièrement par M. Brué et la comparaison des voyages anciens avec ceux faits de nos jours, nous ont prouvé la justesse de ce que Malte-Brun avait dit sur le caractère particulier et sur l'ensemble des montagnes de l'Afri-

que. Ses chaînes sont plus remarquables par leur largeur que par leur hauteur, et généralement parlant elles n'arrivent à un niveau considérable qu'en s'élevant lentement de terrasse en terrasse. On pourrait presque dire que toute l'Afrique offre deux immenses plateaux que nous proposons de nommer *Boréal* et *Austral*, à cause de leur position respective; le second, beaucoup moins étendu que le premier, paraît être incomparablement plus élevé. Au milieu de tant d'incertitudes il nous semble qu'on pourrait, en attendant des faits positifs, classer provisoirement toutes les montagnes connues de ce continent en quatre grands systèmes que nous proposons de nommer *système Atlantique*, *système Abyssinien*, *système Austral* et *système Nigritien* ou *Central*. Laissant de côté tout ce qui est hypothétique ainsi que les détails trompeurs des anciennes cartes, nous engageons nos lecteurs à nous suivre, ayant sous les yeux la dernière édition de la carte générale de l'Afrique de l'Atlas de M. Brué. Nous regardons comme autant de petits systèmes isolés les montagnes qui s'élèvent au-dessus des îles, et qui sont des dépendances géographiques du Continent-Africain.

SYSTÈME ATLANTIQUE, ainsi nommé du *mont Atlas* célèbre depuis si long-temps, mais encore très peu connu. Nous rattachons à ce vaste système toutes les hauteurs de la Région du Maghreb, c'est-à-dire les montagnes des États Barbaresques, ainsi que les élévations qui sont dispersées dans l'immense Sahara ou Désert. Il paraît que la chaîne principale s'étend depuis les environs du cap Nouu, sur l'Atlantique, jusqu'à l'est de la Grande-Syrie dans l'état de Tripoli. Dans ce vaste espace, elle traverse le nouvel état de Sydy-Hescham, l'empire de Maroc, le ci-devant état d'Alger, et les régences de Tunis et de Tripoli. C'est dans l'empire de Maroc et proprement à l'est de la ville de Maroc et au sud-est de celle de Fez, que cette chaîne offre les plus grandes hauteurs connues de tout le système; elle diminue ensuite d'élévation en avançant à l'est, de manière qu'il paraît que les sommets qui s'élèvent dans l'état d'Alger sont plus hauts que ceux du territoire de Tunis, et ces derniers moins élevés que ceux qui sont situés dans l'état de Tripoli. Plusieurs chaînes secondaires se détachent en différentes directions de cette chaîne principale; nous nommerons entre autres celle qui va finir au détroit de Gibraltar dans l'empire de Maroc. Plusieurs montagnes intermédiaires semblent lier l'une à l'autre les chaînes secondaires qui sillonnent le territoire des états d'Alger et de Tunis; les géographes nomment *Petit-Atlas* les montagnes secondaires du pays de Sous, par opposition au nom de *Grand-Atlas*, qu'ils donnent aux montagnes élevées de l'empire de Maroc. Dans la partie de la chaîne principale, nommée *monts Gharian*, au sud de Tripoli, se détachent plusieurs rameaux très bas, qui, sous les noms de *monts Maray*, *mont Haroudjé-Blanc*, *mont Haroudjé-Noir*, *mont Tibesty*, *mont Tiggerendoumma* et autres moins connus, sillonnent les immenses solitudes du désert de Libye et du Sahara proprement dit.

TABLEAU DES POINTS CULMINANS DU SYSTÈME ATLANTIQUE.

	Toises.
Le plus hauts sommets de l'Atlas dans l'empire de Maroc.	2,000?
Le <i>Ouânascherysch</i> (Waneseris) sur le territoire d'Alger.	1,400??
Le <i>Jurjura</i> et le <i>Félizia</i> sur le territoire d'Alger.	1,200?
Le <i>Zaouan</i> , point culminant de l'État de Tunis.	700?
Les points culminans du <i>Gharian</i> dans l'État de Tripoli.	650??
Les points culminans des <i>Monts Akhdar</i> dans l'État de Tripoli	300?

SYSTÈME ABYSSINIEN. Jusqu'à ce que l'on ait exploré la partie centrale de l'Afrique, où s'élèvent les montagnes, que depuis Ptolémée les géographes nomment *Monts de la Lune*, dénomination équivalente à celle de *Djebel-el-Kumr* des Arabes, on doit regarder les hautes alpes qui couronnent le vaste plateau de l'Abyssinie comme le noyau de ce système; c'est ce qui nous a engagé à l'appeler *système Abyssinien*. Tout ce que l'on sait de moins vague sur la direction de ces montagnes nous paraît pouvoir être réduit à ce qui suit. Une chaîne remarquable par son élévation et son étendue se dirige du sud au

nord à travers les royaumes de Schoa, d'Amhara et de Tygré; c'est dans cette chaîne que se trouvent les *monts Gehen* (Geshen), au sud, et les *monts Beyeda* et *Amba-Haï*, au nord dans la partie nommée *Monts Samen*. Cette chaîne paraît se prolonger vers le sud-ouest à travers le plateau du Gingiro et du Narea, pour aller se joindre aux célèbres Montagnes de la Lune, auxquelles doivent s'arrêter les conjectures de tout géographe qui ne veut pas substituer ses hypothèses aux réalités. Une autre chaîne paraît se détacher au sud-ouest de celle qui couronne le lac Dembea; elle franchit le Bahr-el-Azrek, traverse le Bertat, et va se joindre aux *monts Dyré* et *Tegla*, au sud du Kordofan et du Dar-Four. Plusieurs hauteurs sillonnent le territoire de ce dernier royaume et semblent vouloir former la jonction des montagnes de ce système avec celles du système Atlantique. Une chaîne très haute, se détachant à l'est du Samen, parcourt la partie orientale du royaume actuel de Tygré, et, courant du sud au nord, forme le fameux défilé du Taranta; procédant au nord, elle suit presque la direction de la côte occidentale du golfe Arabique, et dans la Nubie, elle forme les *monts Langay*, dont l'élévation doit être assez grande, puisque, selon Burckhardt, elle trace les limites des saisons dans cette partie de l'Afrique. On pourrait regarder comme une branche de la chaîne principale sus-mentionnée les montagnes qui, avec des interruptions assez considérables, sillonnent les pays occupés par les Bertumagalla, jusqu'à la frontière de celui des Somaulis. Les hauteurs qui longent le bassin du Nil dans la Nubie et dans l'Égypte, et celles encore plus considérables qui longent la côte de la mer Rouge, sont trop peu importantes sous le rapport orographique, pour nous engager à les décrire.

TABLEAU DES POINTS CULMINANS DU SYSTÈME ABYSSINIEN.

	Toises.
L' <i>Amba Gehen</i>	2,300??
L' <i>Amba-Haï</i> et le <i>Beyeda</i> , dans le Samen, au royaume de Tygré.	1,900??
La source du <i>Bahr-el-Azrek</i> , dans la province de Gojam.	1,652
Le mont <i>Lumalmon</i>	1,752
L' <i>Amba-Hadji</i> , dans le royaume de Tygré.	1,239
Le mont <i>Taranta</i>	1,219

SYSTÈME NIGRITIEN ou CENTRAL. Nous proposons ou l'une ou l'autre de ces dénominations pour désigner le système qui embrasse toutes les montagnes de la Sénégambie, de la Guinée, du Soudan proprement dit de nos cartes et du Congo. Dans ce vaste espace, qui forme la région que nous avons nommée *Nigritie*, l'état imparfait de la géographie ne permet encore de désigner aucune chaîne comme principale. Comparant entre elles les meilleures relations des voyageurs et les oui-dires les moins vagues des indigènes, il nous semble qu'on pourrait y distinguer trois massifs ou nœuds principaux où se trouvent les plus grandes hauteurs, et d'où partent différentes chaînes. Ces massifs sont : le *SÉNÉGAMBIE*, dont on a extraordinairement exagéré la hauteur; il comprend le plateau du *Fouta-Djalo*, du *Kouranko*, du *Soulimana* et du *Sangara*; il offre les sources des plus grands fleuves de l'Afrique-Occidentale et Centrale, c'est-à-dire du *Djolibah*, du *Sénégal*, de la *Gambie*, du *Rio-Grande*, de la *Rokelle*; il s'en détache à l'est la chaîne vulgairement nommée *Kong*, qui est beaucoup moins élevée qu'on ne l'avait cru jusqu'à présent. Le second massif, qu'on pourrait nommer *NIGRITIEN*, parce qu'il embrasse les pays arrosés par le *Niger* ou *Djolibah* et par ses affluents, s'étend sur la plus grande partie de l'empire des *Fellatah*, le *Haoussa*, le *Yarriba*, le *Djacobah*, l'*Adamova* et le *Mandara*. Les derniers voyages de *Denham* et de *Clapperton* et *Lander*, nous représentent le *Haoussa* dans l'empire des *Fellatah* comme couronné de plusieurs chaînes de montagnes d'une médiocre élévation au-dessus de leurs plaines, qui elles-mêmes ne sont qu'un plateau peu élevé. Dans le *Zegzeg*, il s'en détache une chaîne qui, à travers le *Gouari*, le *Zamfra*, le *Youri* et le *Yarriba*, va se réunir vers le sud-ouest à la chaîne *Kong*; une autre chaîne, prenant la direction de l'est-sud-est à travers le *Kurry-Kurry*, le *Djacobah* et l'*Adamova*, va joindre les montagnes du *Mandara*; les pics les plus méridionaux de ces dernières ainsi que ceux qui s'élancent sur le sol de l'*Adamova*, paraissent être les points culminans connus des montagnes de la partie centrale de ce système. Cette chaîne paraît s'étendre à l'est jusqu'au *Dar-kulla*. Les explorations futures nous diront si un prolongement vers l'est la rattache, comme quelques géographes le supposent, aux montagnes

de la Lune, dont nous avons parlé dans le système Abyssinien. On prétend qu'une chaîne secondaire se détachant, dans l'Adamova, de la chaîne de Mandara, forme la jonction de celle-ci avec les montagnes et les pics élevés du pays des Calbongos, qui jusqu'au voyage de M. Douville ont été les monts connus les plus hauts de tout ce système, bien que presque aucune géographie n'en fasse mention. La chaîne Kong continue sa direction vers l'est, traverse le royaume de Yarriba, et vient aboutir aux pics sus-mentionnés des Calbongos dits aussi Camerones. Le troisième massif, qu'on pourrait nommer AUSTRAL, à cause de sa position, relativement aux deux autres, ou bien du Congo, à cause de la contrée où il se trouve, s'avance bien avant sur le grand plateau Austral dans l'Afrique-Intérieure. Mais, d'après les communications que nous devons à l'obligeance de M. Douville, la direction de la chaîne principale n'est pas du nord au sud, comme le représentent toutes les meilleures cartes, mais du nord-est au sud-ouest. Il en part plusieurs chaînes qui parcourent, en différentes directions, tout le Congo; on suppose qu'un de ces rameaux, procédant au nord-ouest, va se réunir aux monts du pays des Calbongos, tandis qu'une autre chaîne moins considérable part de ce même pays et longe la côte jusqu'au cap Saint-Jean ou Serra sur la côte de Gabon. Dans le tableau ci-dessous nous nous sommes bornés à offrir les hauteurs les plus considérables que l'on ait mesurées jusqu'à présent, et à offrir des conjectures sur quelques pics de la Nigritie-Centrale. Quant à celle de la Nigritie-Méridionale, nous remplacerons par les mesures prises par M. Douville des trois montagnes les plus élevées de la chaîne centrale, les conjectures et les erreurs que l'on avait débitées sur l'orographie de cette partie de l'Afrique, parmi lesquelles on doit ranger surtout la grande hauteur que l'on accordait à la *Serra-Frio*, aux *monts de Cristal* au sud, et aux *monts du Soleil* au nord.

TABLEAU DES POINTS CULMINANS DU SYSTÈME NIGRITIEN.

	Toises.
Le mont Loma, source du Djoliba.	259
Le point culminant de la Sierra-Leone	435
Le Pain de Sucre.	394
Les points culminans de la chaîne principale dans le royaume de Yarriba.	450?
Les points culminans de la première chaîne dans le Mandara, au sud de Mora.	375
Le pic de Mendefy, dans la chaîne principale du Mandara.	1,200??
Les monts Camerones dans le Pays des Calbongos.	2,200?
Le mont Zambi, dans le royaume des Molouas.	2,458
Le volcan Zambi, dans le Libolo (Afrique-Portugaise).	2,380
Le mont Muria, dans le Cambambe (Afrique-Portugaise).	2,600

SYSTÈME AUSTRAL. En attendant que des voyageurs intrépides nous mettent en état de tracer la ligne de démarcation entre les eaux qui se rendent dans l'Atlantique et celles qui se jettent dans l'Océan-Indien, nous croyons plus prudent et plus convenable de réunir dans un massif séparé toutes les montagnes de la région que nous avons nommée de l'*Afrique-Australe*, et toutes celles qui appartiennent à la *région de l'Afrique-Orientale*, depuis le cours connu ou supposé du haut Cuama ou Zambeze jusqu'aux environs de Mélinde. Cette division nous paraît d'autant plus convenable que nous savons, par le voyage de Campbell, qu'un plateau aride s'étend au nord-ouest des montagnes qui sillonnent le pays des Cafres Betjouanas, et que les rapports des Portugais parlent de rivières considérables qui courent au nord-ouest. Le plateau du *Mocaranga*, au nord, et celui de l'*Hottentotie*, au sud, nous semblent être les massifs les plus remarquables d'où partent les chaînes principales de ce système. Sa position méridionale, relativement aux trois autres, nous a engagé à le nommer *système Austral*. Les fameux *monts Lupata*, que le savant Malte-Brun, sur l'autorité d'autres géographes, étendait en 1813 depuis le cap Gardafoui (Guardafui) jusqu'au Cap-de-Bonne-Espérance, et auxquels plusieurs auteurs donnent le nom d'*Épine du monde*, ne paraissent s'étendre tout au plus que jusqu'aux environs de Mélinde, et encore ce n'est qu'après s'être extraordinairement baissés. On pourrait regarder provisoirement comme un prolongement méridional des *Lupata* les hauteurs qui, à travers le Manica, le Chikanga, le pays des Cafres-Maquinis et Betjouanas, des Hottentots Coranas et Bosjemans, vont se rattacher aux *Monts de Neige* dans l'Afrique-Australe-Anglaise. Ces derniers se dirigent vers l'ouest sous la dénomination de *Nieuweld*,

après avoir envoyé une branche qui court à l'ouest-nord-ouest sous le nom de *monts Karri* (Karree), à travers le pays des *Bosjemans*. Les *Nieuweld*, dans le district de *Tulbagh*, se partagent en plusieurs branches; une va d'abord au nord, ensuite au nord-ouest, sous les noms de *monts Roggeweld* et *monts Khamies*; une autre va au sud-ouest en prenant les dénominations de *monts Wittemberg* et *monts Bokkeweld*, et finit au cap de Bonne-Espérance. Une branche du *Bokkeweld*, se prolongeant à l'est, forme le *Zwartberg*, qui, avec les *Nieuweld* sus-mentionnés, forment les contrescarpes méridionale et septentrionale du plateau nommé le *Grand-Karroo*, dans la colonie du Cap.

TABLEAU DES POINTS CULMINANS DU SYSTÈME AUSTRAL.

	Toises.
Les plus hauts sommets des <i>Monts Lupata</i> , dans le <i>Manica</i>	1,000??
Les points culminans du <i>Nieuweld</i>	1,600
Le <i>Compass</i> , dans les <i>Monts des Neiges</i>	1,564
Le <i>Komberg</i> , dans les <i>Nieuweld</i>	1,255
Les points culminans des <i>Monts Karri</i>	1,050
Les points culminans du <i>Roggeweld</i>	828
Les points culminans du <i>Bokkeweld</i>	950?
Le <i>Mont de la Table</i> , près du Cap	597
Le <i>Pic du Diable</i>	517

Les SYSTÈMES INSULAIRES ou MARITIMES peuvent être classés d'après les mers différentes dans lesquelles sont situées les îles dont ils sont composés. Voici les principales hauteurs connues de ces systèmes :

DANS L'Océan-ATLANTIQUE.

	Toises.
GROUPE DE MADÈRE. <i>Ile de Madère</i> Le <i>Pic Ruivo</i> 965 ARCHIPEL DES CANAIRES. <i>Ile de Ténériffe</i> Le <i>Cima de Torinhas</i> 914 Le <i>Pic de Ténériffe</i> 1,858 Le <i>Chahorra</i> 1,546 Grandes-Canaries. Le <i>Pico del Pozo de las Nieves</i> 974 <i>Palma</i> Le <i>Pico de los Muchachos</i> 1,206 <i>Lanzarota</i> (Lancerot). Le <i>volcan de la Corona</i> 306 ARCHIPEL DU CAP-VERT. <i>Ile de Feu</i> (Fogo). Le <i>Volcan</i> 1,233 <i>Ile San-Iago</i> Le <i>Pic San-Antonio</i> 1,157 GR. D'ANNONON et FERNANDO-PO. <i>Saint-Thomas</i> Le <i>Pic</i> 1,100 <i>Fernando-Po</i> Le <i>Pic</i> 1,563 ILE ASCENSION. La <i>Montagne Verte</i> (Green-Mountain). 455 ILE SAINTE-HELENE. Le <i>Pic de Diane</i> 422	

DANS L'Océan-AUSTRAL.

GROUPE DE TRISTAN D'ACUNHA. <i>Ile Tristan d'Acunha</i> Le <i>Pic</i> 1,300?	
<i>Gough</i> ou <i>Diego Alvarez</i> . Le <i>Pic</i> 730	

DANS L'Océan-INDIEN.

ARCHIPEL DE MADAGASCAR. <i>Ile de Madagascar</i> Les plus hauts sommets des <i>Ambostimène</i> 1,800	
Les plus hauts sommets des <i>Betanimènes</i> 1,200	
<i>La Grande-Cornore</i> Le <i>Pic</i> 1,200?	
<i>Anjouan</i> Le <i>Pic</i> 600?	
<i>Ile Maurice</i> (France). Le <i>Piter-Boot</i> 432	
<i>Ile Bourbon</i> Le <i>Piton des Neiges</i> 1,955?	
Le <i>Bernard</i> 1,900	
Le <i>Volcan</i> 1,400	

PLATEAUX. La presque totalité du sol de l'Afrique n'étant qu'une succession de hautes terrasses étagées les unes sur les autres, cette partie du monde doit nécessairement offrir un grand nombre de plateaux. A la page 815, nous avons déjà signalé les deux immenses plateaux dans lesquels on pourrait partager toute l'Afrique-Continentale. Nous ajouterons

Ek-2: Eserin Osmanlıca Elyazma Tercümesi

3

१३

١٤٤٠

بوجود آن صورتی که در این کتاب
جاء از آن است

مصدره مطبعه خواجه اباد
بازار سبز جلد اول
اول

الحق

[illegible]

191

[illegible]

64:

[illegible]

493

دو اسمی شمع مثل صهارسی صبر و خام یا قرطرون و جند
آلهسی و دیگر بعضی آثار کوشنده از جبر و بلودان یا عاهدانو
و دیگر بعضی ممالک از طریق ان بجان زنجی اسرا و شیخ و شرا
و اولوب اربابی اولان طمعان ان شیوه تجارت و عیدون قبی و غیره
درج و کار بار در کمال کبریا کمال صبر و اهل صبر پیسنده ان الله هم
تجارت بیکر اوصولی عیادت و اوجده اولان طمعان پیسنده اولان بکارده
صبر اهل ان طمعان کبریا کمال صبر و اولان حادف و همرا زنجی
انوم سر و هم باقی و در اوج الهی شیوه خبر و آندون و اثر
و نشان غایب در حق ان بود و همرا شیوه در سون عا و در طمعان
معتد و اوجده اولان پیسنده شیوه عیادت بجان صبر و اولان بیکر باری
احال و انشا صبر و آندون و اولان شیوه و اولان در و درون
از بقاء و انوک کمال و درت و بیکر پیسنده شیوه و شرا و اوجده
آندون خاوال ایدر ایدر صبر و درت کمال کمال استعمال و اولان
بیکر و کمال و درت استعمال ایدر و اولان طمعان کمال عیادت
خف و درت و عیادت و درت کمال کمال درت و اولان بدنده استعمال و اولان
از جمل و درت و اولان کمال کمال صهارسی و اولان کمال کمال
حصار ایدر بریشی و بیکر بریشی و اولان و اولان ایدر ایدر کمال کمال
بعضی معتد و درت ان شیوه شیوه پیسنده اولان درت و اولان پیسنده
و بریشی و اولان کمال کمال و اولان طمعان کمال کمال معتد و

[illegible]

و مشدیدی دارند و در وقت خلوت در آن ایالات و قضاایک و کهردان عیود
و ملاجعت شغال طوطی را به جاده گردانیدند نام خود سعد که در شغال
همی نریخت یک موضع قرار دارد و وضع و جرسندان بعد از آن واقع
الایام مصر و داخل ایدر پس بود و بعد بر معانی بعضی اجداد و دفع
اصوان و امسکه و قارانی و غرور و نه و جرج و سبیل و امسکه و نه
و الطغیة و سائر بلاد و قضاا قرار دارد که هر جا چو بسط و پهن
نماید که چو جاده و حتی فراخ فولاد بر روی نبات بر سر پهنه و مسطح
و اولور آشته نایل مالکک سمت چپ در جهات و اما بوجه اولوس
و مشیدن و عقب اولو بی حمله که قطع ایلمی کش است و آن
حسب السیر اوسط است اقل بود لایم که یکی بود و غا و غلدر بر سر
نور و طویل و بسیم بر این یک اولو بی سبیل و اولور که یک نریخت
بر و جرح قطع اولو بی غلدر ایلمی سبیل و اولور که یک نریخت
آن غلدر بر سر نریخت که یکی چو غلدر و آنی چو نریخت و غلدر
و بیلند و بعد اولان ملکک است نه نامده و اول غلدر است
سبیل اسکندر و در اول غلدر اولور و غلدر و سبیل و غلدر
مصلحت چو غلدر و اول و یکی و اولور و ایلمی سبیل و ایلمی سبیل
نیل چو غلدر و است بویک بلکه بر غلدر و اولور که یکی چو نریخت
اولور و ایلمی سبیل و اولور که یکی چو نریخت و ایلمی سبیل
غلتش بود که یکدیگر و سبیل و اولور و ایلمی سبیل و ایلمی سبیل

برگشت مسعود بر سر خمیده رو نشست و غرق بیکه اونی غلو که غمزه
افشید. نو بر کوهی ایستاد و حکم کرد که کلانک است که با خود غیبی
و سر بسکند حروب و جنگ و دلی و افتاع هندی بد که کشیده
کافی حکم کرد یک تنه غمزه سر و حکومت کرد و چند افتاد با چشم
اولو که اسلیمی افطرد و غمزه و اسلط و سامی و خیر غمزه سر
بدو مسعود را مشهور اولان و لاده بی برسی **افطرد** نام شهر کوهنیا
یک خان بی شغل و غلو که بر کسی امانت افطرد و هندی و غمزه کشید
نکته خبر بدو که در بون است و غمزه نام قصه بدو امانت بیکه شای
محمود اول و بی کربلا بدو یک نفوس حاکم رفیع بدو برسی بی
دود نام قصه در کوه بابا کشید. واقع اولو بابا و سارا و رحمت
استند زیاده و محمود و خا که بدو ایسکاک کرد و غلبی اصل غمزه
اولی افطرد و تقریباً سکر یک نفوس حاکم رفیع بدو و انقسم
نام شکرک و فتنه بدو و محمود و بابا و انقسم و در بی ایلم نام
حزب بی شهید و لاده غمزه بونان بدو غمزه و یکبیل بی مشردن
استند لاده و بابا کشید غمزه بی ایلم و بابا غمزه بی شغل

و کو یک قصه از مندر و با حق که مکتب شد و در قضا و ادان از حدایت
و بر هر سبب و قصه و جمع و باقی از ذکر و قایع قصه از مندر و با حق که
عازله را تا سائن باقی از ذکر و قایع قصه از مندر و با حق که
طالع بود و کو در نزد قزاقی یک یک از مندر و با حق که
فلسطی است و سببی که کشتن از مندر و با حق که
قصه است و از قاضی و سببی که کشتن از مندر و با حق که
و کو در نزد قزاقی یک یک از مندر و با حق که
است و سببی که کشتن از مندر و با حق که
قصه از مندر و با حق که
و سببی که کشتن از مندر و با حق که
عبد که کشتن از مندر و با حق که
فلسطی است و سببی که کشتن از مندر و با حق که
قصه است و از قاضی و سببی که کشتن از مندر و با حق که
و کو در نزد قزاقی یک یک از مندر و با حق که
است و سببی که کشتن از مندر و با حق که
قصه از مندر و با حق که
و سببی که کشتن از مندر و با حق که
عبد که کشتن از مندر و با حق که
فلسطی است و سببی که کشتن از مندر و با حق که

ادامعاً دشنام لرون برسد حتی **داوود** نام قضا او لاریق و قسطنطین
ایزید شود و **ابا** آنجا همکارانی مسلحان را بر یکجا جمع کند و او را
رحمتی و بی باکیا بجا می توید و غالب گردد و بعد از آنکه او را بغیر و بار
جشنه و شمشیر و کمران را بآلات و لوا بزند و ماه و پنج و دایست
و بی او را غنیمتند و کین نکین احوال او و اسانی بود که در آن نرفت
و بی مصلحت و اوله بیدن او بقا ده آرد و صرف نظر نمیشد

فی

دینی و برادر غسان و او در علمای چو بر ولایت اولو سید مشهور
اولان خراسان سید که اولو طاهره و الفون معنی گشت اولو و در
و سکه ولایت بست و در حب و جنگ و او برادر احمد و اولو همان
ایمان اسلام و او در علمای سید اولو و در اولو فنی نام ولایت دینی
مشهور و ذات ابوالقاسم اولو و در علمای و در حبش سید مشهور
مشهور و در علمای سید مشهور و در علمای و در علمای و در علمای
و در علمای و در علمای و در علمای و در علمای و در علمای و در علمای

حراجه می کشود و بی عده و حساب گدان استند لال اولور و باغور نام
 قصیده و نه فری نیک صاعق فیضده و شنیدی فیضک اندر واقع
 اولوب جورانه و یور عایده و مصرعون دیک مجع و ترمیزلی
 اولان داخل مشوره و در **خود** نام خود نیک اناری مشا و اولورده
 و انرم حکمت و حق و نور و لایندون و اولور دق نوبل و طبع و اقتض
 و ارضین عیال و باکو کرسی علی توجده و اعلی غیر کبر اولورده و هیچ
 اهل عشق اولورده و انرم تهریز نین غایب نایستلن قصیده و
 اولوب و روندن و رطیف جامع شرقی و اوار و یونک علی اهل
 اوکی معد و نغم اولورده و بنجه شکوره ازباج ترمیزک در سراسر حدیث
 معانده اولورده و اولورده نشاف باقوم با یک تنجا و مشهوره
حاکمک در شیر اولان اراضی و حق نور و لایندون و اعلی طبع
 واقع اولورده و بن تیر غاب فیضی ساکن اولور و نیک و لایق و حق
 و اعلی طبع اولور و کرسی و لایق و فرط علی قصیده و نای نام علی
 سبیل نام نیک صول فیضده واقع اولوب ابرام جبریل یونک
 طبع و نغم اولورده و اولورده و لایک مشهوره قصیده صراحت
 نام قصیده که نیک صول بنامده و اوار و بنی صوره قصیده اولورده
 مفرق کده و لایندون حاکمک سقوط وادی و نیک نای و لایندون و نه
 حاکمک اولور و بر هر یک مشهوره قصیده لای و اوار و اولورده
 نام قصیده اولورده و اوار و اوار یونک نغم و شیطرس نام فرعونک

[illegible]

2.

۵۰

۵۰

[illegible]

کتابخانه

ماجد مغرب تفریفند و او

اشبه ناصیه مغزیه اراضی مطوب و بلاد مغرب و حتی الطلاق و ارض
برنجی و در جدول شرفین فرق المنی بحین و در جدول شرفی بکلنج

خاص

[illegible]

طامس غلب ایلمی حکمت بر ابریک زاده بود بریلوس اولوف
کسی که کندی طامس نام خود که کشید و ستود و بر جایی که یک سنگ
بر لبانی و بعضی جامع شریفه و باشا سرانی و قنایه نظیر بود و در
مردمان معلوم بر عتباتی آنرا کسی نامش با بعضی اندیشی و در در
و آرد و جانی نامی از نیا بر سوز و داسال اولی که یک
بدر که بی اولوب و تو که یک نفسی جا در بد نام خود که کشید
و چون که کش طامس و از بعضی ساحل زین و داسام که در

نونس ملکیتی ملکوت بر بر بگشت که چمن حیات الانوار و صغیر بگشت
سوار لادن زیاده محمود امانت نونس شهری به غار خنجره و انور
بر گلشن کوز خنجره بنده کاندوز و کرمی ملکیت دولاب کبر و زلف خنجره
طاهر و مودار امانت و خنجره و محمود رست محمد از خنجره ملکیت

مستقیم و بی‌نور و سرد و مرده بود در **لاحقه** دولت علایم بود
ممالک خود را می‌شمارد و نامی فقط آورد و باینصورت اویلوب مکه کتب
و افریقا فاعله و در حق جسم و اسم ملک مقدمه و بی‌نور بود
اوله و بنده و آنرا که احوال رنگینا بی‌نور و بی‌نور و بی‌نور
علیه ملک احوال حاضر و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
نور حاضر و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
احوال مکه و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
قطعات بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
ممالک خود و مکه و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
سکه و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
فعلی و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
من بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
افریقا و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
سوم و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
فد و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده
و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده و بنده

[illegible]

و معتقد است آن قطعه غریبه سینه کاشان را در اسماعیل بوی جوهر و نه در قطعه
ماهان در ادوار و ب جوار در اندوه است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد
مشهور بر این است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است و در بوی جوهر
نام شهر که در جوار در اندوه است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است
نقوشی عابد و در بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است و در بوی جوهر
بر بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد
نادر از معتقد حد و معتقد مشهور بر این است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد
بعضی اصل جراحی او در اندوه است و در بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است
فخرش نام شهر و در بوی جوهر مانع حد و معتقد مشهور بر این است و در بوی جوهر

[illegible]

تیس

[illegible][illegible]

14

[illegible]

24

[illegible]

نرخسنان سواصل غیر بنده در
نرخسنان سواصل غیر بنده در ملکات بطور جدو کجند امید خردان
ملکات سابق که بجزیره بنده متعلق بود باقی و بملکات سابقه و اوقاف

[illegible][illegible]

ماجدہ افریقا جنوبی مغربی قریب در
 اسیبہ ماجدہ کت وضع ملکبسی لغت در جہا ملول شہر قیدین افریقا
 در جہ یہ و اون سکڑ در جہ عرض جنوبیدین قطعہ افریقا کت نہایت

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

فوائد

عبادت در چهار خال داشت نام یک بنده را برادر یک بنده و ابا بسی
جمعاً بنویشد از یک نوعی نفسی خود دارد که سر جزا و جزا بنده را جزا
که من نیست خود نام نه او لب یک بنده و نیزه در اسکندری دارد
خاموشانه از اسکندری ابا بسی که از پیش یک بنده را بنده از اسکندری
از پیش یک بنده نفسان عبادت او لب جزا را بنده ابا بسی بنده
انقدر و صاف انقدر که بنده از اسکندری سواست و بیوست قالد و صحنه
و عمارت بدین نفس اولی بنده و صفا و عیش جزا بنده از نوع
چیزان سحر و انکدر و کهن جزا بنده و عیش و استیلا در کمال
که در یک بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
جزا بنده را بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
او از بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
ساکس اولی بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
یک بنده نفسان عبادت و انقدر و صاف انقدر که بنده از اسکندری
که عبادت بنده نفسی صفا و عیش جزا بنده ابا بسی در صفا و عیش
نفسه اصل جزا بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی در صفا و عیش
شبهه از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی در صفا و عیش
او در اسکندری از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی
نفسی بنده از عبادت بنده ابا بسی در صفا و عیش جزا بنده ابا بسی در صفا و عیش

معدنی دخی سرودند اما خبر به ناز بار که زنجبار سر اعلی آورده در
امام علی کند و اولوب اهل بسی را و صغ و حاج نماید و شعله
الحاصل جز از نور دخی از اینجا آید از ندان دورنی
جمع یکدیگر می کنند قدر اهل بسی
و از در که جلد می داد
عرب
م

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf of a book. The paper has a slightly textured appearance with some faint smudges and discoloration, characteristic of old paper. The page is framed by a dark border, possibly the book's binding or a frame. There is no text or other markings on the page.